

Speciale

Forside til specialet

Afleveringsfrist (sæt x)	Januar: [Årstal]	Juni: [2019] x	Andet: [Dato]
Vejleder: Louise Nyholm Kallestrup		Studie: Historie	

Titel, dansk: Den kristne øvrighed: Frederik II og de falske kristne	
Titel, engelsk: The Christian Magistrate: Frederik II and the False Christians	
Min./max. antal typeenheder: 144.000 – 192.000 (60 – 80 normalsider) (1 normalside = 2400 typeenheder)	Din besvarelses antal typeenheder¹: 182.082
Du skal være opmærksom på, såfremt din besvarelse ikke lever op til det angivne (min./max) antal typeenheder (normalsider) vil din opgave blive afvist, og du har brugt et forsøg.	

Tro og love-erklæring		
Det erklæres herved på tro og love, at undertegnede egenhændigt og selvstændigt har udformet denne eksamensopgave. Alle citater i teksten er markeret som sådanne, og eksamensopgaven, eller væsentlige dele af den, har ikke tidligere været fremlagt i anden bedømmelsessammenhæng. Læs mere her: http://www.sdu.dk/Information_til/Studerende_ved_SDU/Eksamen.aspx		
Afleveret af:		
Fornavn: Benedikte Xenia	Efternavn: Rokkedahl	Fødselsdato: 24/09/1994

¹ Tælles fra første tegn i indledningen til sidste tegn i konklusionen, inkl. fodnoter. Tabeller tælles med deres antal typeenheder. Følgende tælles *ikke* med: resumé, indholdsfortegnelse, litteraturliste og bilag. Se i øvrigt eksamensbestemmelserne for disciplinen i studieordningen.

Den kristne øvrighed: Frederik II og de falske kristne

The Christian Magistrate: Frederik II and the False Christians

Speciale af Benedikte Xenia Rokkedahl

03/06/2019

Vejleder: Louise Nyholm Kallestrup

Fødselsdato: 24/09/1994

Antal anslag: 182.082

Indhold

Indhold.....	3
Indledning.....	5
Problemformulering	7
Forskningsoversigt.....	8
Frederik II som konge	8
De kirkelige aspekter i historien	9
Kilder og metode	15
Kilder.....	15
Metode	19
Kirkens anbefaling og kongens forpligtelser	21
Den kristne øvrighed ifølge kirken.....	21
Frederik II's løfte som verdslig øvrighed: håndfæstningen	24
Troens beskytter.....	24
Fjenderne i riget	26
Sammenfatning	30
Det rette kristne levned.....	31
Et ukristeligt levned.....	32
Betydningen af en kristelig kontekst.....	35
Ægteskabet og usædeligheden.....	37
Guds egen ordening: ægteskabet.....	38
Guds fortørnelse: bolskab og løbsagtighed	47
Sammenfatning	53
Den udefrakommende kprofessionelle ustabilitet	54
De fremmede i landet.....	56
Den sande tro	58
Vogterens gerninger	62
Udefrakommende splittelse	66
Frygten for forførelse	71
Sammenfatning	74

Konklusion	75
Bibliografi.....	78
Kilder.....	78
Litteratur.....	79
Abstract	87

Indledning

Reformationen ændrede det konfessionelle landskab i Europa. I stedet for middelalderens dominerende pavekirke var der nu flere kristne trosretninger og -samfund, dvs. konfessioner. I anden halvdel af 1500-tallets Vesteuropa konsoliderede de tre store konfessioner sig: den katolske, den calvinistiske og den evangelisk-lutherske.² De var i indbyrdes teologisk strid, og da religion og politik var tæt sammenvævet i det tidligt moderne Europa, var de også tæt forbundet med den politiske magt.³

Den danske konge Christian III (r. 1534-1559) indførte med reformationen i 1536 den evangelisk-lutherske konfession i Danmark. Dét og hans fromme personlighed har betydet, at han i historieskrivningen har fået et omdømme som reformations- eller præstekongen. Sønnen, Frederik II (r. 1559-1588), har derimod fået et omdømme som landsknægte- eller krigerkongen grundet sine militære bedrifter eller som renæssancekongen på baggrund af sin interesse for kunst og videnskab.⁴ Kirkepolitisk er Frederik II i dansk historieskrivning blevet klemt imellem sin far og sin søn, Christian IV (r. 1588-1648), der gennemførte markante stramninger af kirkelovgivningen. Tillige er Frederik II blevet betragtet som mindre religiøs og involveret i kirkelige sager end Christian III og Christian IV. Men Frederik II var optaget af og involveret i kirkepolitik. Arven fra Christian III til Frederik II var et kongedømme, som bekendte sig til den evangelisk-lutherske tro. Frederik II konsoliderede troen, men hans kirkepolitiske kurs blev også mere repressiv end sin fars ifølge historikeren Lars Bisgaard.⁵

Stramningen var en del af en længerevarende proces med uklart start- og sluttidspunkter. Kirkehistorikeren Per Ingesman argumenterer for perioden fra 1615 til 1650 som den lutherske ortodoksi, der stod for en alvorstung sindelagskontrol, mens konfessionaliseringen af samfundet og staten var imellem 1545-1615.⁶ Ligeledes påpeger historikeren Louise Nyholm Kallestrup, at konfessionaliseringen af staten tog fart under Christian IV med hans stramninger, men processen startede

² Evangelisk-luthersk betegner her Martin Luther og Filip Melanchthons konfessionen. Se Grønder-Hansen, 2013, 168-169. Hvis intet andet er anført, er alle ordforklaringer i specialet fundet via: Det danske Sprog- og Litteraturselskab. *Kalkars ordbog*. Web. 20.05.2019. <<https://kalkarsordbog.dk/>>.

³ Bisgaard, 2007, 120-121; Lockhart, 2004, 7; Rasmussen, T., 1990, 10-13

⁴ Cedergreen Bech, 1985, 305 og Rasmussen, C.P., 2006, 34-35 fokuserer på militæret. Grønder-Hansen, 2013, 8-9 fremstiller en renæssancekonge.

⁵ Bisgaard, 2007, 135-137; Rasmussen, C.P., 2006, 35; Cedergreen Bech, 1985, 305; Lyby og Grell, 1995, 114; Bisgaard, 2017, 318

⁶ Ingesman, 2006, 136-140

årtier før hans regeringsperiode. Konfessionaliseringen startede under Christian III, og Frederik II fortsatte den.⁷ Konfessionalisering er forskernes betegnelse for en statsdannelsesproces på tværs af konfessionelle skel, hvor kirken og staten blev tættere forbundet og gensidigt legitimerede hinanden. Ligeledes overtog staten religiøse mål og ansvarsområder fra kirken. Målet med konfessionaliseringen var ifølge Ingesman at opnå et konfessionelt samfund, hvor befolkningen var oprigtigt kristne i deres tankemønstre og handlinger. Igennem social og kirkelig regulering af befolkningen samarbejdede kirken og staten om at gøre befolkningen til sande kristne.⁸

I denne proces var staten den verdslige øvrighed. Øvrighed betyder myndighed, og verdslig øvrighed betegnede de verdslige myndigheder fra konge, rigsråd, lensmænd til bymagistrat og den øvrige adel.⁹ Men når det gjaldt kirkelige affærer og trosmæssige hensyn, havde kongen det øverste ansvar. Det var en del af Wittenbergreformatorenes toregimentelære. Kort fortalt er læren, at Gud styrer verden igennem to de herredømmer kaldet regimenter: det åndelige og det verdslige. Det åndelige er forkyndelsens regi. Det verdslige regimenter ledes af den verdslige øvrighed, der styrer landet politisk for Gud. Selvom regimenterne har separate opgaver, betød toregimentelæren ikke, at samfundet skulle være sekulariseret. Reformatoren Filip Melanchthons (1497-1560) udlægning af læren var indflydelsesrig i Danmark. Hans udlægning betød, at som landets fyrste skulle den danske konge være vogter af Moselovens tavler, dvs. De Ti Bud. Tavlerne vedrører hhv. forholdet mellem Gud og mennesket og de verdslige forhold imellem mennesker. Fyrsten skulle dermed ikke blot stå for undersåtternes verdslige vel såsom sikkerhed, men også sikre den sande tro og vise omhu for undersåtternes sjælefrelse ifølge Melanchthon. Dette definerer kirkehistorikeren Martin Schwarz Lausten som en kristen øvrighed. Den definition anvendes i specialet. Kongen var ultimativt den kristne øvrighed.¹⁰

Så en kristen øvrighed havde udover ansvaret for undersåtternes verdslige vel også ansvaret for undersåtternes sjælefrelse. I et konfessionelt samfund samarbejdede kirken og staten om at få befolkningen til at tænke og agere kristent. En kristen øvrighed kan således være leder af et konfessionelt samfund. Der kan da argumenteres for, at de to begreber har et vist samspil. For den kristne øvrighed og

⁷ Kallestrup, 2017, 258

⁸ Ingesman, 2014, 29; Ingesman, 2016, 9-10; Rasmussen, T., 1990, 10-13

⁹ Lausten, 2017b, 121, 133; Bisgaard, 2017, 323; Kjær, 2017, 25. Den øvrige adel betegner dem, der ikke var rigsrådsadel. Efter reformationen bestod rigsrådet af ca. 20 magtfulde adelsmænd. Se Wittendorff, 2003, 211-212.

¹⁰ Lausten, 2016, 211-212; Lausten, 2017b, 122; Andersen, 2018, 190-191; Estes, 1998, 463-464, 467

det konfessionelle samfund var det vigtigt, at befolkningen var sande kristne. Falske doktriner truede den rene og sande lære og dermed undersåtternes sjælefredelse, og Gud ville straffe samfundet, hvis den sande lære ikke blev opretholdt i landet. Den verdslige og kristne øvrighed havde bemyndigelse til at gribe ind over for sådanne trusler.¹¹ Den danske og internationalt kendte teolog Niels Hemmingsen (1513-1600) argumenterede for, at ud over vantroende var troen truet af vrangtoende, kættere, afvigere fra et ret evangelisk-luthersk levned og dem, der søgte at ødelægge enigheden om konfessionens lære. Det var det verdslige regimente, der skulle sikre, at enigheden varede ved, og at befolkningens levned var efter evangelisk-luthersk skik og tro.¹² Falske kristne er her betegnelsen for dem, der bekendte sig som kristne, men afveg fra den sande, dvs. evangelisk-lutherske, tro i Danmark og søgte dens ødelæggelse. Falsk fordi deres opfattelser hvilede på et forkert konfessionelt grundlag.

Problemformulering

Specialet fokuserer på udviklingen af et konfessionelt samfund og den kristne øvrighed, især dens ansvar for håndteringen af de falske kristne. Det handler det normative aftryk i lovgivningen. Specialet fokuserer altså hverken på virkningen eller receptionen. Det er i stedet Frederik II's håndtering af falske kristne og hensigt med samfundsudviklingen som den ses i lovgivning, der er central og underbelyst i forskningen.¹³ Lovgivningen i de forskellige dele af kongeriget, Danmark, Norge, Island og Færøerne, endsi­ge i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, var ikke nødvendigvis ens. Specialet fokuserer derfor på lovgivning, der var gældende i kongerigets centrum, Danmark.¹⁴

Problemformuleringen for specialet er dermed: *Hvordan kommer ideen om den kristne øvrighed til udtryk i lovgivningen under Frederik II, og hvordan medvirker det til udviklingen af et konfessionelt samfund i Danmark i samme regeringsperiode? Konkret tager det sig udgangspunkt i tre delspørgsmål: Hvordan opfordrede repræsentanter fra kirken, at kongen som øvrighed skal håndtere falske kristne, og hvilke lovmæssige forpligtelser indgik kongen som øvrighed i den hensigt? Dernæst: Hvordan udtrykker Frederik II's lovgivning en regulering af befolkningen til at have et kristent levned? Og slutteligt: Hvordan kommer frygten for udefrakommende konfessionel ustabilitet til udtryk i lovgivningen?*

¹¹ Estes, 1998, 466-467, 472; Lausten, 2017a, 179-180

¹² Lausten, 2013, 9, 194-198

¹³ Ingesman, 2014, 44

¹⁴ Lockhart, 2004, 2; Kjær, 2017, 29, 46-48, se her også, at selvom kongen var fyrste af hertugdømmerne, tilfaldt de ikke kronen og rigsrådet havde ikke beføjelser deri.

Forskningsoversigt

Specialet fokuserer på den kristne øvrighed og et konfessionelt samfund under Frederik II. Det vil sige, at både kongen og kirken er central. De to aspekter kan ikke adskilles, men de er for overskuelighedens skyld hovedsageligt behandlet hver for sig. Sammen muliggør de to aspekter specialets undersøgelse af konfessionaliseringen under Frederik II og den historiske udvikling af samfundet.

Frederik II som konge

Frederik II's omdømme i historieskrivningen er omdiskuteret, og han har ofte stået i skyggen af både Christian III og Christian IV. Historikeren Villiam Mollerup beskriver Frederik II som lisyder i *Danmarks Riges Historie* (1903-1906).¹⁵ Historikeren Svend Cedergreen Bech karakteriserer i *Danmarks historie - Reformation og Renæssance 1533-1596* (3. udgave i 1985) Frederik II som en landsknægtekongen uden politisk interesse grundet hans ridderlige færdigheder og glæde ved jagt og alkohol.¹⁶ Ligeledes fremstiller historikeren Carsten P. Rasmussen ham i kapitlet "Mellem Kalmarunion og enevælde" i *Danmark og renæssancen 1500-1650* (2006) som en krigerkongen, der var mindre religiøs end sin far.¹⁷

Omdømmet er dog ikke uden opposition. Historikeren Allan Karker undersøger i artiklen "Kong Frederik 2.'s død" (1965) årsagen til Frederik II's død. Karker konkluderer på baggrund af sit studie af samtidige kilder, at en lungesygdom var en mere sandsynlig dødsårsag end druk, trods kongens høje alkoholindtag.¹⁸ Mere indflydelsesrigt har historikeren Frede P. Jensen nuanceret billedet af Frederik II. Han konkluderer på baggrund af grundige kildestudier med fokus på det indenrigspolitiske system samt militære, udenrigspolitiske- og sikkerhedspolitiske aspekter, at Frederik II var en effektiv regent trods ordblindhed.¹⁹ Billedet af Frederik II som en effektiv og kompetent konge har fået mere fodfæste i de seneste årtier i historisk forskning. Dette spejler sig i historikeren Poul Douglas Lockharts værk *Frederik II and the Protestant Cause: Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559-1596* (2004) om Frederik II's udenrigspolitik og betydningen af religion. Ligeledes ses det i Lockharts værk *Denmark, 1513-1660: The Rise and Decline of a Renaissance Monarchy* (2007). På skuldrene af Jensen argumenterer Lockhart

¹⁵ Mollerup, 1903-1906, 246-248

¹⁶ Cedergreen Bech, 1985, 303-305

¹⁷ Rasmussen, C.P., 2006, 34-35

¹⁸ Karker, 1965, 265, 278-279

¹⁹ Se Jensen, 1993, 235-246, 260-276 for et blik på Frederik II's udenrigs- og sikkerhedspolitik, der også har blik for religionens betydning. Se Jensen, 1978, 13-44 om det indenrigspolitiske administrative system.

for, at Frederik II spillede en aktiv politisk rolle som først blandt lige, primus inter pares, i forhold til rigsrådet. Kongen og rigsrådet udgjorde tilsammen regeringen, Danmarks krone, som besad den udøvende og lovgivende magt.²⁰ Historikeren Poul Grinder-Hansen forsøger i sin biografi *Frederik 2. - Danmarks Renæssancekonger* (2013) at udbrede et nuanceret billede af Frederik II, der også går videre end traditionel politik. Han fokuserer både på kongens handlinger, regeringsførelse og interesse for kunst og videnskab.²¹

Men billedet af kongen kan også nuanceres ved at se på hans kirkepolitik. Dette gør Bisgaard i tidsskriftsartiklen ”Det religiøse kongefællesskab 1400-1600” (2007), hvor han undersøger religionens rolle i statsdannelsesprocessen. Bisgaard konkluderer, at Frederik II kirkepolitisk var en effektiv konge, og at kirkelivet ikke var præget nær så meget af humanistisk affødte liberale strømninger, som før antaget.²² Specialet undersøger Frederik II’s indenrigspolitiske forhold til den evangelisk-lutherske tro og følger dermed Jensen, Grinder-Hansen, Bisgaard og Lockharts fortolkning af kongen som aktivt handlende som en konge, der stod i spidsen for den verdslige øvrighed.

De kirkelige aspekter i historien

Kongen var ansvarlig for kirken i det efterreformatoriske Danmark, men kirkens position i forhold til kongemagten og samfundsudviklingen har været omdiskuteret. Kirken har på den ene side været karakteriseret som en svag institution. Kirkehistorikeren Thorkild C. Lyby og historikeren Ole Peter Grell argumenterer for, at kirken fungerede som statens forlængede arm. Det gør de i kapitlet ”The Consolidation of Lutheranism in Denmark and Norway” i *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform* (1995).²³ På den anden side har kirkens plads også været karakteriseret som magtfuld. Den kulturorienterede kirkehistoriker Martin Schwarz Lausten argumenterer for, at kirkens forhold til staten var mere komplekst. I kapitlet ”Kongemagt og rigets vel” i *Reformationen i dansk kirke og kultur, 1517-1700* (2017) undersøger Lausten det i forhold til toregimentelæren. Den foreskriver, at det verdslige regimente er indsat af Gud, og at fyrsten er indsat for kirkens skyld og er ansvarlig for at grundlægge og vedligeholde den sande tro i sit rige.²⁴ Bogen var

²⁰ Lockhart, 2004, 8-9, 11; Lockhart, 2007, 36, 6

²¹ Grinder-Hansen, 2013, 8-9

²² Bisgaard, 2007, 120-123, 135-137

²³ Lyby og Grell, 1995, 115-116

²⁴ Lausten, 2017b, 121-122, 132-134

første bind i et flerbindsværk om reformationens virkning på lang sigt, der udkom i forbindelse med 500-årsjubilæet for reformationen i 2017. Året efter udkom *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example* (2018), der også nuancerer synet på kirkens position. Redaktørerne, teologen Bo Kristian Holm og historikeren Nina J. Koefoed, karakteriserer det som et komplekst og gensidigt forhold imellem konfessionelle kræfter og samfundsudviklingen i det tidligt moderne Danmark.²⁵

Historiografisk har kirkehistorikere fokuseret på teologi, religion og kirken som institution ifølge Ingesman i indledningen til *Religion as an Agent of Change: Crusades - Reformation – Pietism* (2016).²⁶ Tidligere kirkehistorikere argumenterer for, at Frederik II lignede sin far i kirkelige og åndelige affærer og forsøgte mere aktivt end sin far at bevare konfessionen. Dermed havde kongemagten havde en central betydning. Dette konkluderer kirkehistorikerne Holger Fr. Rørdam og Bjørn Kornerup i hhv. *Kjøbenhavns Universitets historie fra 1537-1621: Anden del: i Kong Frederik den Andens Tid (1559-88)* (1872) og i fjerde bind af *Den Danske Kirkes Historie* (1959).²⁷ Men denne fagtradition har også udviklet sig. I indledningen til *Reformation i dansk kirke og kultur, 1517-1700* fremhæver teologen Niels Henrik Gregersen sammen med teologen og kirkehistorikeren Carsten Bach-Nielsen andet end blot teologi, kirke og religion, som reformationen berørte. De fremhæver nemlig også stat og samfund, medier, religiøse praksisser og hverdagslivet som punkter.²⁸ Det er altså også blevet mere komplekst for den nyere kirkehistorie, der nu ser en bredere udvikling.

Ligesom kirkehistorikere har andre historikere skiftet blik på reformationen. Førhen diskuterede historikere hvorvidt kongen eller adelen profiterede magtmæssigt på reformationen. Derimod har historikere i løbet af de sidste 20-30 år set reformationen om en omfattende samfundsomvæltning ifølge Ingesman.²⁹ Han citerer den skotske historiker Peter Marshalls forklaring på den fornyede interesse: ”church history is too important to leave to the church historians”³⁰. Lockhart argumenterer f.eks. for, at

²⁵ Holm og Koefoed, 2018, 9

²⁶ Ingesman, 2016, 13

²⁷ Rørdam, 1872, 258, 264; Kornerup, 1959, 131-133

²⁸ Gregersen og Bach-Nielsen, 2017, 13-14

²⁹ Lockhart, 2007, 30; Ingesman, 2016, 13

³⁰ Citeret i Ingesman, 2016, 13

det religiøse perspektiv også skal undersøges i forhold til udenrigspolitik, og ikke blot skal undersøges i forhold til indenrigspolitik og statens konfessionalisering.³¹

Konfessionalisering har sin oprindelse i særligt tysk historieskrivning med de to historikere Wolfgang Reinhard og Heinz Schilling i 1980'erne. De forbandt konfessionaliseringen med statsudviklingen på tværs af konfessionelle skel. Dansk historieskrivning har været påvirket af den tyske udvikling, hvilket også Bisgaards undersøgelse af kongefællesskabsdannelsen illustrerer. Men konfessionalisering ses også i moderne dansk kirkehistorie.³² I kapitlet "Fromhed styrker rigerne" i *Danmark og renæssancen* (2006) argumenterer Ingesman for, at konfessionalisering passer på den danske samfundsudvikling.³³ Ligeledes argumenterer historikeren Mogens Christensen for det i "Kirke og statsdannelse 1536-1660" (2007).³⁴ Ingesman og Christensen påpeger hver fire punkter, der indgik i konfessionaliseringen. De tre første er enslydende: herskersfærens sakralisering, konfessionen fungerede som identitetsmarkør, og kirken fungerede som en del af den verdslige administration. Christensens fjerde punkt er statens regulering og disciplinering af undersåtternes via kirketugten. Ingesmans fjerde punkt er konfessionelle overvejelser, som prægede udenrigspolitikken. Dette tilføjer han dog først i kapitlets tyske version, "Staat, Kirche und Konfessionalisierung im frühneuzeitlichen Dänemark (1545-1645)" i *Regna firmat pietas: Staat und Staatlichkeit im Ostseeraum. Festgabe zum 60. Geburtstag von Jens E. Olesen* (2010).³⁵

Selvom sådanne konfessionaliseringsprocesser kunne ligne hinanden på tværs af konfessionelle skel, kunne resultaterne være forskellige. I kapitlet "Den konfessionelle tidsalder" i andet bind af *Kirkens Historie 1500-1800* (2012) argumenterer Bach-Nielsen for, at der udviklede sig forskellige konfessionelle kulturer.³⁶ Allerede i 1990'erne argumenterer kirkehistorikeren Thomas Kaufmann imod konfessionaliseringsforskningens fokus på ligheder. I stedet argumenterer han for at undersøge variationer og den dynamiske udvikling i en konfessionskultur i et givent område.³⁷ I kapitlet "What Is Lutheran Confessional Culture?" i *Religion as an Agent of Change: Crusades - Reformation - Pietism*

³¹ Lockhart, 2004, 5

³² Ingesman, 2014, 30, 43-44; Bisgaard, 2007, 121

³³ Ingesman, 2006, 136-140

³⁴ Christensen, 2007, 144

³⁵ Christensen, 2007, 146; Ingesman, 2006, 136-139; Ingesman, 2010, 176-177

³⁶ Bach-Nielsen, 2012a, 221

³⁷ Brillman, 2016, 98

(2016) taler han for begrebet konfessionskultur, da konfessionerne varierede, og områder med samme konfession kunne udvikle forskellige konfessionskulturer.³⁸ Konfessionelle samfund kunne derfor også variere.

Specialet anvender netop betegnelsen konfessionelt samfund, selvom det ifølge Reinhardt og Schilling var konfessionelle stater, der udviklede sig i perioden ca. 1550-1650.³⁹ Men betegnelsen passer ifølge Lyby ikke på det danske rige i perioden imellem reformationen og kongeloven. I kapitlet ”Landsfyrstelig statsreligion og evangelisk-luthersk kristendom” i *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610* (1990) argumenterer han for, at konfessionen var ikke juridisk forpligtende i håndfæstningerne. I praksis var der dog ikke tvivl om, at den danske kirke bekendte sig til *Den Augsburgske Bekendelse, Confessio Augustana* (1530), forfattet af Melanchthon.⁴⁰ Konfessionen var altså mere bindende i praksis. Derfor er Ingesmans betegnelse konfessionelt samfund mere passende for den danske udvikling.⁴¹

For den danske udvikling konkluderer Bisgaard, at konfessionaliseringen af det danske samfund var prisen for Frederik II's forsøg på at fastholde den evangelisk-lutherske konfession i landet. Han fokuserer på statsdannelsesaspekterne i lovgivningen og ikke systematisk på håndteringen af falske kristne eller det sproglige udtryk i lovgivningen.⁴² I kapitlet ”Reformation and Confessionalisation in Early Modern Denmark” i *The Protracted Reformation in Northern Norway: Introductory Studies* (2014) påpeger Ingesman ligeledes, at forskere kan spore kongernes intentioner i lovgivningen, om end dette ikke er undersøgt til fulde. Ingesman bruger dog lovgivningen til at undersøge den lange udvikling fra Christian III til Danske Lov.⁴³ Så der er forsket i lovgivningen fra perioden, men ikke med hensyn til Frederik II ift. udviklingen af konfessionelt samfund. Før konfessionalisering indtrådte i dansk historieskrivning, var Frederik II's lovgivning genstand for diskussion blandt historikerne Helge Gamrath og Erling Ladewig Petersen i andet bind af *Danmarks historie* (1980). Her argumenterer de for, at lovgivningen udtrykker det evangelisk-lutherske øvrighedsideal, men de fokuserer kun på den øgede

³⁸ Kaufmann, 2016, 128-131

³⁹ Ingesman, 2016, 14

⁴⁰ Lyby, 1990, 39-40

⁴¹ Ingesman, 2014, 29

⁴² Bisgaard, 2007, 136-139

⁴³ Ingesman, 2014, 44, 31-32

politiske centralisering.⁴⁴ Et nyere perspektiv på Frederik II's lovgivning giver retshistorikeren Morten Kjær i sin ph.d.-afhandling *Guds og øvrigheds straf - Centralmagt og sædelighed i Danmark-Norge* (2017). Han undersøger sædelighedslovgivning og straffepraksis i perioden 1536-1648. Herunder undersøger Kjær, hvorvidt Guds fortørmelse, dvs. vrede og medfølgende straf, blev brugt som et regulerende redskab i sædelighedslovgivningen og i straffepraksis.⁴⁵

Men udviklingen af et konfessionelt samfund kan anskues fra flere vinkler, såsom fra det evangelisk-lutherske øvrighedsideal. Historiker Rasmus Skovgaard Jakobsen bruger Christian III's Reformationsreces (1536), og ikke Frederik II's lovgivning, til at undersøge dette øvrighedsideal i kapitlet "Ideal og pligter. Konfessionel iscenesættelse af den danske højadel, 1559-1617" i *Religion som forklaring? Om kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman* (2018). Jakobsen undersøger rigsrådsadelens konfessionelle iscenesættelse i forhold til øvrighedsidealet som en del af dens magtiscenesættelse og legitimering i den politiske kultur. Det var altså ikke kun kongen, der kunne spejle sig i dette øvrighedsideal, hvad Jakobsen også konkluderer i sin ph.d.-afhandling *Adel mellem Gud og folk efter reformationen: Adelsvældens øvrighedsideologi belyst gennem de publicerede ligprædikener* (2019). Her bruger han betegnelsen kristen øvrighed. Jakobsen diskuterer bl.a. Frederik II's håndfæstning og undersøger få af hans love i relation til adelstandens magtforhold.⁴⁶

Dette øvrighedsideal er også ofte undersøgt af kirkehistorikere i forhold til den teologiske baggrund. Lausten har i biografien *Niels Hemmingsen - storhed og fald* (2013) blik for opfattelsens teologiske ophav, og hvordan opfattelsen af øvrighedsidealet kan spejles i regeringen. Men knapt så fokuseret er han på de politiske processer og konsekvenser.⁴⁷ Lausten undersøger også øvrighedsidealet i forhold til Christian III som en del af undersøgelsen af hans involvering i kirken i *Reformationen i Danmark* (4. udgave i 2016).⁴⁸ Andre historikere har også undersøgt aspekter af øvrighedsidealet med mindre fokus på teologien bag. For eksempel diskuterer kulturhistorikeren Alex Wittendorff, hvordan øvrighedsidealet spillede ind i Christian III's selvforståelse, politiske adfærd og kultur i *På Guds og*

⁴⁴ Gamrath og Petersen, 1980, 458-461

⁴⁵ Kjær, 2017, 25-26, 68-69

⁴⁶ Jakobsen, 2018, 292-296, 302; Jakobsen, 2019, 287-288, 62-66, 269

⁴⁷ Lausten, 2013, 10-11, 95-96

⁴⁸ Lausten, 2016, 211-212

herskabs nåde, 1500-1600 (2. udgave i 2003). Her diskuterer han også truslen fra andre kristne og ukristeligt levned.⁴⁹

Kirken og troen var truet fra mange sider. I kapitlet “Religious, Confessional and Cultural Conflicts among Neighbors: Observations on the Sixteenth and Seventeenth Centuries” i *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German Culture: Order and Creativity 1550-1750* (2007) inddeler Kaufmann fjenderne i tre kategorier: Muslimerne er de fjerne andre, jøderne er de nærværende andre, og de nærmeste andre er andre kristne konfessioner, som f.eks. katolicismen og calvinismen.⁵⁰ Lausten opererer også med truslerne, blot set igennem Hemmingsens værker. Her kan de tre fjendetyper genfindes suppleret med en fjerde type. Den type kan, hvis man følger Kaufmanns mønster, betegnes som internt andre: de evangelisk-lutherske, der søgte splid imellem teologerne og afveg i trosspørgsmål eller i livsførelse.⁵¹ De nærmeste andre og internt andre var da dem, der bekendte sig som kristne, men ikke tilhørte eller frafaldt den evangelisk-lutherske tro. Det var de falske kristne.

Det er tydeligt, at der med 2017-jubilæet for reformationen og jubilæumsværkerne er sket en udvikling fra de tidlige kirkehistorikers fokus på teologi og kirke og historikernes fokus på magtforhold. I stedet er historikere og kirkehistorikere ved at bygge bro over denne kløft med hver deres tilgange og undersøge reformationens virke i bredere sammenhænge og længere træk.⁵² Udviklingen i retningen af et konfessionelt samfund var en længere proces, hvor Frederik II's virke som monark udgjorde en mindre belyst del. Det er den del, som specialet undersøger ved at trække på diskussionerne om kongen, ideen om den kristne øvrighed og kirkens plads i samfundsudviklingen.

⁴⁹ Wittendorff, 2003, 209-210, 248-251, 330

⁵⁰ Kaufmann, 2007, 93

⁵¹ Lausten, 2013, 167-169, 194-195

⁵² Se for eksempel Holm og Koefoed, 2018, 9-10

Kilder og metode

Specialets problemformulering og delspørgsmål peger i retning af en undersøgelse af primært lovgivningen. Specialet fokuserer hverken på lovgivningsprocessen eller de politiske diskussioner, men på hvordan ideen om den kristne øvrighed kommer til udtryk i lovene. Det teoretiske afsæt for specialet er den sproglige vending grundet fokuset på den sproglige konstruktion. Sproget er et middel, som aktørerne kan bruge til både at konstruere deres verden og rekonstruere deres fortolkninger af denne verden i de kilder, de efterlader sig. Den sproglige vending har været prominent inden for ny kulturhistorie med sit fokus på sproglige konstruktioner, diskurser og mentaliteter.⁵³ Det er specialets metodiske tilgang til kilderne inspireret af.

Kilder

Kildematerialet er afgrænset til at omfatte primært lovgivning. Det er normative kilder, der siger noget om, hvordan samfundsforholdene burde være, men ikke hvorvidt de var sådan. Specialet definerer lovgivning som historikeren V. A. Secher: En lov er en bestemmelse med kongeunderskrift, der gælder i et territorielt defineret område.⁵⁴ Af normative kilder skelnes der imellem proskriptive og præskriptive kilder. Proskriptive kilder siger noget om, hvordan det bør være, dvs. vejledninger. Præskriptive kilder har derimod mere handling bag ordene om, hvordan det skal være, dvs. lovgivning.⁵⁵

Den proskriptive kilde, der undersøges, er Frederik II's hofprædikant Niels Nielsen Coldings (1525-1578) værk *De besynderligste Historier, Sentenzer oc Exempler, som findes i den hellige Scrifft om Øffrigheds Kald, Regimente og Bestilling, fra den første Mose Bog oc indtil enden i Det Ny Testamente. Met en ganske kort Paamindelse til Øffrighed forklarede* (1567). Fortalen er skrevet af Niels Hemmingsen.⁵⁶ Colding var ofte en mellemmand mellem konge og de gejstlige og værket var sandsynligvis skrevet på kongens opfordring. I værket kommenterede Colding på udvalgte historier fra *Bibelen* og vejledte den verdslige øvrighed i dens rettigheder, forpligtelser og regeringsførelse fra et gejstligt perspektiv.⁵⁷

⁵³ Toews, 2015, 202; Edelberg og Simonsen, 2015, 225

⁵⁴ Secher, 1887-1888, VIII. Kilderne i Sechers *Corpus Constitutionum Daniæ*, bind 2 udgivet 1889-1890, herefter CCD II.

⁵⁵ En lignende skelnen findes i lingvistikken, se Bergenholtz og Bøgelund, 2002, 92

⁵⁶ Colding, 1567. Bogen henvises herefter til som *Besynderligste Historier*. Da Hemmingsens fortale ikke er pagineret, er det egen paginering med fortløbende arabertal startende ved bogens titelblad som side 1, hvorved Hemmingsens fortale starter på side 5. Coldings del følger værkets egen paginering.

⁵⁷ Lausten, 2013, 98-99

Kongens handlinger som en kristen øvrighed ses i den retslige mere bindende lovgivning. Lovgivning anvendes her som en fælles betegnelse for datidens lovgivningstyper jf. Secher, da der ikke var faste betegnelser. For eksempel kunne en reces både betegne en håndfæstning og en lov indgået efter forhandlinger. På det kirkelige eller familieretlige område kunne love betegnes som ordinanser. Betegnelsen forordning kunne også anvendes om et missive. Missiver og åbne breve var også lovgivning, hvis de fastsatte regler.⁵⁸ Disse kongelige breve blev udsendt af administrationen, Danske Kancelli, hvis sekretærer ofte udfærdigede dem efter kongens beslutning. Kongen kunne selv tage beslutninger, men han rådførte sig med eksperter eller rigsrådet i sager, hvor håndfæstningen krævede det.⁵⁹ Samlet set var lovgivningen da udstedt af kongen og i hans navn, men rigsrådet og kancelliet var ofte med i udstedelsen og vedtagelsen.

Lovgivningen havde ligesom forskellige betegnelser også forskellige formål, og selvom teologer kunne ytre meget om en given type forbrydelse, betød det ikke, at lovgivningen i sig selv var evangelisk-luthersk. Historikeren Jeppe B. Netterstrøm argumenterer netop for, at den efterreformatoriske manddrabslovgivning ikke var i sig selv specifikt evangelisk-luthersk.⁶⁰ Specialet fokuserer på udsagn, der udtrykker det særegne ved den kristne øvrighed. Det vil sige dens pligt til at drage omsorg for den rette tro og undersåtternes sjælefrelse, herunder dens forsøg på til at undgå Guds straf. For at konkretisere det undersøger specialet lovgivning, der relaterede sig til håndteringen og reguleringen af de falske kristne. De falske kristne blev oftest håndteret i lovgivning, der relaterede til samfundsaspekter præget af kristendommen. Det er der specialet har sin kildemæssige tyngde. Dermed er den kildemæssige tyngde ikke lovgivning, der behandler manddrab eller de mere verdslige relationer såsom skatte- og byggereguleringer, der også kan ses i en ikke-kristen øvrighed. Frederik II's lovarbejde var omfangsrigt, og ideen om den kristne øvrigheds præg kan spores i flere love, og ikke alle love omhandlede håndteringen af falske kristne. Af hensyn til at kunne gå i dybden med lovgivningen er otte love udvalgt til grundig analyse af, hvordan den kristne øvrigheds bestræbelser på at håndtere og regulere de falske kristne kommer til udtryk. Dog perspektiveres der også til anden lovgivning i specialet.

⁵⁸ Secher, 1887-1888, VIII-X; Kjær, 2017, 50

⁵⁹ Jensen, 1978, 17, 20-22, 25-32, 37-41

⁶⁰ Netterstrøm, 2017, 463, 467

Den første lovgivning er håndfæstningen, hvori Frederik II's forpligtelser for regeringsførelse blev nedskrevet, herunder håndteringen af falske kristne. De danske konger skulle underskrive den ved overtagelsen af regeringsmagten. Håndfæstningen blev udformet efter forhandling mellem rigsrådet og kongen. Den var det tætteste Danmark kom på en slags forfatning.⁶¹ Frederik II's håndfæstning fra den 12. august 1559 er udgivet af historikeren og gehejmearkivaren C. F. Wegener i 1856-1860 i årsberetningerne fra samme institution sammen med andre håndfæstninger.⁶²

Håndteringen af de falske kristne og ideen om den kristne øvrighed ses i forskellige typer lovgivning. Meget retspraksis og lovgivning forblev som i Christian III's tid, men Frederik II lavede også større og mindre nye love på flere områder, hvoriblandt han også håndterede falske kristne.⁶³ En sådan lov er den anden lov, som specialet analyserer. Udstedt på baggrund af et opgør med ulige og komplekse processer er Den Kalundborgske Reces fra den 21. november 1576 en af Frederik II's omfattende love. Recessen berørte flere emner fra retsprocedure til trolddom og luksus.⁶⁴ Derfor er den valgt som en kilde til den kristne øvrigheds udtryk i lovgivningen.

Ligeledes kan prægningen af den kristne øvrighed ses i sædelighedslovgivningen, som derfor er udvalgt som et fokuspunkt for analysen i forhold til de falske kristne. Tre af de otte love findes her. Den verdslige øvrighed overtog med reformationen familie- og ægteskabsregulering, herunder sædelighed, fra kirken.⁶⁵ Sædelighedsreguleringen søgte at hindre Guds straf ved at regulere befolkningen til at være rette kristne i deres levevis, herunder også moral. Men den regulerede også sociale relationer via husstanden og familien.⁶⁶ Frederik II's omfattende Ægteskabsordinans regulerede hele ægteskabsområdet og øvrighedens straffe i de sager. Den blev udstedt den 19. juni 1582.⁶⁷ Samme dag blev der udstedt en reces, der formanede adelige til at afholde sig fra utugtige forhold.⁶⁸ Recessen efterfulgte missivet til superintendenterne, den samtidige betegnelse for biskopperne, den 11. juni 1580.

⁶¹ Tamm, 2002, 113-114; Lockhart, 2007, 37

⁶² Wegener, 1856-1860, 94-101. Kilden i Wegeners "Samlinger af danske Kongers Haandfæstninger" herefter Håndfæstningen.

⁶³ Gamrath og Petersen, 1980, 458-459

⁶⁴ CCD II, 27-43

⁶⁵ Den verdslige øvrighed overtog også ansvaret for bl.a. fattigforsorg og uddannelse. Se Ingesman, 2016, 14

⁶⁶ Kjær, 2017, 68-69; Holm og Koefoed, 2018, 18-19

⁶⁷ CCD II, 270-296

⁶⁸ CCD II, 296-299

Det formanede både den menige og adelige befolkning til at afholde sig fra forhold med løse kvinder.⁶⁹ Håndteringen af usædelighed var da en længerevarende proces.

Det var ikke kun utugtige i riget, der truede samfundet. De sidste tre love, der analyseres, omhandlede frygten for det fremmede, der kunne true samfundet. Fremmedartiklerne fra den 20. september omhandlede opholdstilladelse på baggrund af trosmæssige forhold.⁷⁰ Ligeledes udstedte kongen et missive den 12. november 1586 til Københavns og Helsingørs borgmestre om udvisning af nederlænderne på religiøse baggrunde.⁷¹ Den sidste lov omhandlede censur, hvilket i perioden blev udstedt flere gange i et forsøg på at kontrollere lærde diskussioner. Mest konkret var forbuddet mod indførelsen af det tyske, lutherske bekendelsesskrift *Konkordiebogen*, der blev udstedt som et missive til superintendenterne og universitetet den 24. juli 1580.⁷² Det er derfor også udvalgt.

Lovgivningen var udstedt af kongen og rigsrådet. Den konfessionelle politik blev imidlertid ikke kun udformet af dem, men også af blandt andet teologiske eksperter. Hemmingsen var sandsynligvis forfatter til Fremmedartiklerne og sandsynligvis også en inspirationskilde til Ægteskabsordinansen.⁷³

Alle lovene findes trykt i kildesamlinger. Hovedparten findes i Sechers kildesamling *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og Andre Kongelige Breve, Danmarks Lovgivning Vedkommende, 1558-1660*. Secher redegør for hver kildes ophavssituation og gengiver nøje deres egne formuleringer og stavning.⁷⁴ De to første bind dækker Frederik II's regeringstid, men specialet anvender kun love fra det andet bind udgivet i 1889-1890. Specialet anvender Wegeners udgivelse af håndfæstningen og anvender Fremmedartiklerne, som er udgivet i andet bind af Rørdams *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683* (1886). Modsat Secher har Rørdam kun medtaget bestemmelser relateret til kirken.⁷⁵ Men den kristne øvrigheds håndtering og regulering af de falske kristne fandtes ligeledes i andre lovområder. Det er dermed disse otte love og Coldings bog, som

⁶⁹ CCD II, 160-161

⁷⁰ Rørdam, 1886, 126-134. Kilden i *Danske Kirkelove*, Adnden Del, herefter DKL II, 126-134

⁷¹ CCD II, 456-457

⁷² Lockhart, 2007, 70-71; CCD II, 166-168

⁷³ Lyby og Grell, 1995, 118-119; Sommer, 2018, 172-173; Lausten, 2013, 270

⁷⁴ Secher, 1887-88, XVI-XIX, XXI-XXIII

⁷⁵ Rørdam, 1883, I. Egen paginering, da forordet til kildesamlingen ikke er pagineret.

specialet analyserer som kilder til, hvordan ideen om den kristne øvrighed kommer til udtryk i lovgivningen og i dens medvirken til udviklingen af et konfessionelt samfund under Frederik II.

Metode

Specialet er metodisk inspireret af diskursanalyse, da det er det sproglige udtryk i kilderne, der undersøges. Diskurs er en betegnelse for de mønstre, som sproget følger i sociale sammenhænge. Sproget forstås netop som socialt konstrueret og kontekstuel afhængigt. Mønstrene kan producere, reproducere og forandre den sociale verden.⁷⁶ Lingvisten Norman Fairclough argumenterer for, at relationen skal opfattes som en vekselvirkning. Derfor skal det ene aspekt ikke vægte tungere end det andet. Han forstår altså diskurs som sprogbrug, der er både socialt konstitueret og socialt konstituerende.⁷⁷

Der findes mange former for diskursanalyse, men specialet tager udgangspunkt i og inspiration fra Faircloughs kritisk diskursanalyse, specielt hans tredimensionelle diskursmodel. I denne er der til enhver diskurs tre dimensioner. Den første dimension er teksten. Faircloughs begrebsapparat er lingvistisk, men de centrale analytiske begreber til tekstdimensionen er ordvalget, sætningerne og sammenhængen imellem dem.⁷⁸ Det vil altså sige, at den sproglige konstruktion i for eksempel Coldings bog undersøges nært.

Den anden dimension i diskursmodellen er den diskursive praksis. Denne dækker produktion, distribution og konsumtion. Det handler altså om tekstens kontekst og ophav såsom Coldings bog, der var bestilt af kongen. Producenten af en tekst deler Fairclough op i tre positioner, men han pointerer, at disse positioner kan besiddes af en enkelt såvel som flere personer. De tre er: forfatteren, den, der forfatter ordlyden; animatoren, der sammensætter det; og principalen, der repræsenteres af ordene. Ved lovgivningen er kongen oftest principalen, hvorimod både Colding og Hemmingsen sandsynligvis var forfatterne. Desuden pointerer Fairclough, at diskurser strides, udvikles og trækker på normer, konventioner, andre tekster og den sociale praksis, de indgår i.⁷⁹ For Coldings bogs kan det ses i måden, som de kommenterede bibelhistorier og udlægninger fra Luther kan bruges til rådgivning.⁸⁰

⁷⁶ Løkke og Olden-Jørgensen, 2001, 182-183, 186-187

⁷⁷ Fairclough, 1992, 62-65

⁷⁸ Fairclough, 1992, 73-78

⁷⁹ Fairclough, 1992, 78-80, 75, 81-85

⁸⁰ For udlægningen fra Luther se *Besyderligste Historier*, 10v-12v

Bibelhistoriernes anvendelse som rådgivning for politisk virke afspejler også Coldings samtids normer udover det tekstuelle. Disse normer indgår også i analysen. Faircloughs tredje og sidste dimension er nemlig den sociale praksis, det vil sige samfundets normer og traditioner. Det omhandler kulturen og politiske og økonomiske sammenhænge. En diskurs er nemlig forankret i sociale strukturer og praksisser i det samfund, som den indgår i.⁸¹ Specialet er inspireret af de tre dimensioner. Den diskursive og den sociale praksis sidste udgør forskellige kontekster for diskursen: Den diskursive praksis er bundet til diskursen; mens den sociale praksis er bundet til den kulturelle kontekst.

Kritisk diskursanalyse har mange komponenter og trækker på lingvistikken. Det betyder, at der er et omfangsrigt begrebsapparat, som historikere kan lade sig inspirere af. Det kan dog til tider være tungt med begreber som ”konstitutiv intertekstualitet”, der blot betegner en måde at trække på andre tekster.⁸² Ifølge historikeren Sebastian Olden-Jørgensen er et tungt diskursanalytisk begrebsapparat ikke nødvendigvis fordelagtigt for historikere at anvende. Han argumenterer for, at det historiske felt allerede kræver, at historikeren ”oversætter” sit genstandsfelt. Et tungt begrebsapparat kan være hæmmende for dette mål.⁸³ Derfor anvender specialet heller ikke alle Faircloughs begreber, men det er inspireret derfra.

Specialet er da inspireret af Faircloughs tre dimensioner, hvor kildernes diskursive og sociale praksis diskuteres i forhold til udviklingen af et konfessionelt samfund. Den mest tekstnære analyse foregår derimod i tekstdimensionen. Specialet analyser kilderne i tekstdimensionen for udsagn, der udtrykker ideen om den kristne øvrighed i relation til reguleringen og håndteringen af de falske kristne.

⁸¹ Fairclough, 1992, 66-67

⁸² Fairclough, 1992, 85

⁸³ Løkke og Olden-Jørgensen, 2001, 185-186

Kirkens anbefaling og kongens forpligtelser

For at analysere, hvordan ideen om den kristne øvrighed kommer til udtryk i lovgivningen, er det relevant at kende anbefalingerne fra kirkens repræsentanter til kongens regeringsførelse og kongens løfter, der udgør komponenterne i specialets første delspørgsmål. Toregimentelæren foreskrev en måde at indrette samfundet og regeringsførelsen på, men det var ikke den eneste lutherske doktrin for samfundsindretningen. Luthers trestandslære inddeler samfundet i tre stænder: stat, husholdning og kirke. Ifølge teologen Jørgen Stenbæk skal Gud dyrkes i alle stænder, ikke kun et lukket præsteskab i et kloster.⁸⁴ Forholdet mellem trestandslæren og toregimentelæren er ifølge teologen Svend Andersen komplekst, da det handler om grænserne for verdslig indblanding. Hemmingsen mente, at kirken skulle være underlagt kongeligt styre. Det legitimerede han ifølge Andersen med trestandslæren, men det er også i tråd med Melanchthons udlægning af fyrstens ansvar.⁸⁵ Specialet opererer primært med toregimentelæren, da den illustrerer den verdslige øvrigheds pligt som en kristen øvrighed til at håndtere falske kristne.

Den kristne øvrighed ifølge kirken

Kongen havde en tæt forbindelse til teologiprofessorerne og superintendenterne. Forholdet imellem disse tre grupper betegner Ingesman som en trekant af magt og autoritet. Kongen var i top, men teologerne og superintendenterne sikrede harmonien imellem kongemagten, de teologiske doktriner og de lokale kirkelige praksisser. Med kirkelige affærer indlejret i den almindelige administration var de derfor godt placeret til at rådgive kongen i hans regeringsførelse og håndtering af falske kristne.⁸⁶ Hemmingsen var en af universitetets teologer, mens Colding som hofprædikant fungerede som mellemmand imellem Frederik II og de gejstlige, ofte superintendenterne.⁸⁷ Begge kom de med råd til kongen otte år efter Frederik II's kroning i 1559, da Colding udgav bogen *Besynderligste Historier* i 1567. Hemmingsen skrev fortalen til værket. Heri omtalte han reglerne for den verdslige øvrigheds forbindelse til Guds ord og kald. Ligeledes kom Hemmingsen ind på reglerne for embedet:

”Desligest haffuer ocsaa mange iblant Christne screffuit oc sammenset aff Guds
Ord baade Regle / oc giffuet Exempel faare om Hussholding/ om Kirke

⁸⁴ Stenbæk, 1990, 414

⁸⁵ Andersen, 2018, 209-210; Lausten, 2017b, 122

⁸⁶ Ingesman, 2014, 36

⁸⁷ Wittendorff, 2006, 72

regimente oc Christelig Øffrighed/ oc haffue der met søgt Guds ære/ den hellige Kirkis opbygning/ og menige mands velferd oc salighed.”⁸⁸

Hemmingsen understregede netop ansvaret for troen som en del af den kristne øvrighed. Det var kirkens opbygning og undersåtternes sjælefrelse, som var den kristne øvrigheds formål. Kongen havde et ansvar som vogter af begge Moselovens tavler for at sikre dette. Hemmingsen var en af Melanchthons elever, og hans opfattelse af den verdslige øvrighed prægede Hemmingsen ifølge Lausten. Kongen var landets husfader og skulle altså udvise omsorg for troen og kirken. Det kunne ske i form af forsørgelse af de gejstlige og undervisningsvæsenet samt opretholdelse af ydre tugt. Kort sagt skulle kongen grundlægge og vedligeholde den sande kristne tro i sit rige og nægte plads til det, der var imod Gud.⁸⁹ Hemmingsens ordvalg er interessant i forbindelse med tekstdimensionen. Han brugte betegnelsen ”kristelig” om øvrigheden uden konfessionel specifikation. Ordvalget kan dermed illustrere hans overbevisningen om, at der kun var en sand kristendom: den evangelisk-lutherske. Den overbevisning udtrykte Hemmingsen ifølge Lausten også i andre værker. Hemmingsen anså læren i den katolske kirke som forfalsket, og calvinisterne opfattede han som kættere.⁹⁰ Deres konfessionelle kristne modstandere var dermed falske kristne. Derfor var også konventionelt, at øvrigheden blev betegnet som ”kristen” og ikke defineret det mere konfessionelt.

Den evangelisk-lutherske tro skulle ifølge Luther og Melanchthon være personlig. Men det betød ikke, at den verdslige øvrighed var fraværende i trosanliggender. Der var forskel på at have en privat tro og at prædike den. Prædiken i uoverensstemmelse med evangelisk-lutheranisme skulle kongen ikke tillade. Falsk lære og religiøse splittelser var forbrydelser mod troen og trusler mod den verdslige orden. Det betød også, at det var den verdslige øvrighed, der skulle håndtere sådanne trusler. For selvom forbrydelserne havde åndelig karakter, trængte de ind på det verdsliges område. Her var fyrsterne som verdslige øvrighedsmagter ansvarlig for at straffe ifølge historikeren James M. Estes.⁹¹ De skulle sikre den rette tro i riget og straffe dem, der brød loven, da ellers Gud ville straffe riget. Estes argumenterer for, at fyrsterne ifølge Melanchthon skulle bekymre sig mindre om, hvorvidt de overskred grænsen

⁸⁸ *Besyderligste Historier*, 8

⁸⁹ Lausten, 2013, 96-102; Grønder-Hansen, 2013, 174

⁹⁰ Lausten, 2013, 195-198

⁹¹ Lausten, 2016, 190; Estes, 1998, 466-467

mellem det åndelige og det verdslige. I stedet skulle de fokusere på, at det var den sande tro, der havde fodfæste i landet.⁹²

Der var mange former for falske kristne og de var talrige. Ifølge Hemmingsen ville de falske kristne destruere den sande lære. Det ville få implikationer for undersåtternes sjælefrelse og hele landet, hvis ikke befolkningen levede et fromt liv i overensstemmelse med den rette evangelisk-lutherske tro og skik.⁹³ Kongens forpligtelse i den sag understregede Colding også:

”En Christen Konge oc Første skal vdrense al Affguder i sit Kongerige / Saa meget mest mueligt kand være/ kand det icke altsāmen ske som hand gierne vilde/ da skal ligeud hans hierte være ræt for HERREN sin Gud/ oc icke acte i den sag/ Moders eller Raadherrers venskab eller Fiendskab/ Thi den sag hører Gud til/ huilken mand bør mere at lyde end Mennisken.”⁹⁴

Colding gav altså kongen en konkret opgave. Han skulle uden hensyn til familiære og venskabelige bånd eller fjendskaber rense sit rige for afguder som f.eks. katolicismen. Colding kom med mange råd, formaninger og advarsler til øvrigheden og særligt kongen om alt, bl.a. klagesager, undervisningsansvar, krigsførelse, manddrab og varsomhed over for kvinder. Han brugte gammeltestamentlige konger som Saul og David, som Frederik II kunne lære af. I forhold til de falske kristne skulle han også sætte ind imod usædelighed, da et kristeligt levned skulle holdes i hævd i ord og gerninger. Ellers straffede Gud riget.⁹⁵ Colding kom med konkrete anbefalinger i værket, et værk som kongen sandsynligvis selv havde befalet skrevet. Det indikerer, at Frederik II ønskede et gejstligt perspektiv på en god kristen øvrigheds regeringsførelse, selvom det er muligt han ikke læste værket.⁹⁶

Centralt for specialet er det, at Colding fremhævede kongens ansvar over for troens fjender på basis af Salomons Ordsprog: ”En Konge skal omkomme eller fordriffue de Ugudelige. Hand skal oc være sandru og from.”⁹⁷ Valget af det udefinerede ord ”ugudelige” gør, at diskursen favnede bredt, så flere

⁹² Estes, 1998, 472, 476-477

⁹³ Lausten, 2013, 167-169, 194-195; Lausten, 2017a, 179-180

⁹⁴ *Besyderligste Historier*, 99v. Der er også en streg over ”a’et” i ”altsamen” i kildeteksten, derfor er det medtaget her.

⁹⁵ Se f.eks. *Besyderligste Historier*, hhv. 12v, 66r, 64v-65r, 1r, 41v, 55v, 61r, og 5v-6r.

⁹⁶ Lausten, 2013, 98-99; Lockhart, 2007, 56-57

⁹⁷ *Besyderligste Historier*, 165v

former for fjender kunne gå under betegnelsen. De vantroende var ugudelige, men i forbindelse med reformatorernes målsætninger for kirkelig regulering af befolkningen er ugudelige også en betegnelse der passer på rebelske kristne ifølge kirkehistorikeren og teologen Euan Cameron.⁹⁸ Dermed kan ugudelige også betegne falske kristne med deres falske lære og ukristelige levned. Hvem der blev defineret som ugudelig afhang derved af den religiøse, sociale, kulturelle og politiske kontekst, jf. social praksis. Diskursen favnede således bredt, og ansvaret forblev det samme: Det var kongens ansvar at udrydde alle de ugudelige, hvad enten dette skete ved at fordrive dem eller omkomme dem, dvs. at tilintetgøre eller dræbe dem. Kirkens repræsentanter bakkede altså op om kongens udvikling af det konfessionelle samfund, hvor befolkningen tænkte og agerede kristent.

Frederik II's løfte som verdslig øvrighed: håndfæstningen

De gejstlige kunne anbefale kongen en bestemt regeringsførelse, men de havde ingen formel indflydelse på kongevalget. Officielt valgte rigsrådet kongen. Kongen skulle underskrive en håndfæstning for at legitimere sit embede og sin magt. Frederik II aflagde som sin far ed på, at han ville regere kristeligt.⁹⁹ I 1559 nåede Frederik II imellem sin fars død og sin formelle magtovertagelse at drage i krig mod den lille republik ved vadehavskysten, Ditmarsken. Derfor tog håndfæstningen mere end en måned at få på plads. Rigsrådet frygtede, at Frederik II ville være en uansvarlig konge, men forholdet mellem rigsrådet og kongen blev hurtigt bedre.¹⁰⁰ Håndfæstningen var emnemæssigt omfangsrig, da den ordnede forvaltningsmæssige spørgsmål og adelstandens plads i samfundet. Dertil udlagde håndfæstningen også magtfordelingen i riget mellem kongen og rigsrådet. Kongen regerede ikke alene. Rigsrådet var centralt, og rigsembederne rigsmarsk, rigshofmester og kansler skulle være besatte. Kongen blev ikke betragtet som guddommelig, men det gjorde hans embede.¹⁰¹

Troens beskytter

Selvom kongen ikke skulle regere alene, var kongens person og embede dog betydeligt magtfuld i den daglige regeringsførelse. Kongens håndfæstning fra august 1559 tydeliggjorde, at rigets højeste regimente tilfaldt kongen, der i håndfæstningen opfordres til at være en kristne konge.¹⁰² Kongen tog

⁹⁸ Cameron, 2004, 16

⁹⁹ Jespersen, 1994, 169; Jespersen, 2001, 338-389

¹⁰⁰ Lockhart, 2007, 36-37; Grønder-Hansen, 2013, 60

¹⁰¹ Ladewig Petersen, 2001, 278

¹⁰² Håndfæstningen, 100, 98

ifølge Grønder-Hansen håndfæstningens forpligtelse om at beskytte troen alvorligt.¹⁰³ Forpligtelsen blev udtrykt i håndfæstningens første punkt:

”Først wille oc schulle wij ofuer altingest elske oc dyrcke then alsomegtigste[*note*] Gud oc hans hellige ord oc lere och styrcke, formere, fremdrage, hanthafue, beskytte oc beskierme til Gudtzs ære oc then hellige Christelige troes forögelse oc religionens forbedring aff wor magt oc formue, oc thes tilbehoff ville wij thet saa bestille, at alle sognekircker oc skoler ofuer begge riger blifue besörget oc forset met Christelige fromme lærde mend oc mett nödtörftige oc erlige vphold oc vunderholdning, hwess thet icke tilforne sked er vdj hogmelte wor kiere herrefaders tijd.”¹⁰⁴

Det er altså den kristne tro, der skulle sikres i riget. Det gjorde kongen både ved at beskytte og håndhæve troen, men også ved at sørge for sognekirkerne og skolerne. Denne kristne tro blev ikke konfessionelt specificeret som evangelisk-luthersk i håndfæstningen, som Lyby også pointerer.¹⁰⁵ Men den kristne tro skulle forstås ligesom Hemmingsen betegnede den: den ene sande kristendom, den evangelisk-lutherske tro og konfession. Forståelsen af det lå i den sociale praksis i form af kulturel, politisk og religiøs kontekst. Dermed skiftede den konfessionelle betydning i ordet ”kristen” ikke fra en konge til den næste. Derimod var betydningen af sand kristendom mere omskiftelig i England under Tudor-monarkerne. Her nåede katolicismen at blive genindført af Mary I (r. 1553-1558), før den anglikanske konfession blev stabil under Elizabeth I (1558-1603).¹⁰⁶

Troen var dog stadig fremhævet som noget, der skulle beskyttes, forøges, håndhæves og forbedres. Dette lovede kongen at gøre med al magt og formue. Det illustrerer vigtigheden af kongens ansvar. Denne trosparagraf findes næsten enslydende i Christian III's håndfæstning, hvor det nye er religions forbedring og ansvaret for skoler og sognekirker ifølge Bisgaard.¹⁰⁷ Forpligtelsen overfor troen og den tætte forbindelse imellem religion og politik var derfor ikke nye fænomener introduceret i Frederik II's

¹⁰³ Grønder-Hansen, 2013, 168

¹⁰⁴ Håndfæstningen, 95-96

¹⁰⁵ Lyby, 1990, 39

¹⁰⁶ Skovmand, 2017, 307

¹⁰⁷ Bisgaard, 2007, 126

håndfæstning. Derimod var de en diskursiv praksis. Men Bisgaard argumenterer for, at den indikerer et brud med middelalderhåndfæstningerne, som lovede at beskytte pavekirken, og ikke troen. Efter reformationen blev det i stedet fremført med et ændret ordvalg, at det var fyrstens ansvar at forvalte den lære, som han ikke selv havde indflydelse på. Ligeledes bar han et ansvar for at sikre undersåtterne havde et kristent levned.¹⁰⁸ Ordvalget i teksten indikerer et specifikt brud med middelalderens romerske kirke ved at fremhæve den evangelisk-lutherske tro i stedet for kirken.

Dermed er det ikke sagt, at det kirkelige ikke blev fremhævet. Det var blot kirker i flertal, som kongen havde ansvaret for, som også Ingesman har påpeget. Ingesman argumenterer for, at det refererer til sognekirkerne i riget, og at reformationen ikke introducerede en evangelisk-luthersk statskirke. Ligesom i Christian III's håndfæstning var det i Frederik II's håndfæstning Guds ord og lære, der skulle beskyttes, og ikke en specifik kirkeinstitution. Kongen havde ansvaret for at sikre troens officielle praksis, og han havde de samme funktioner som en ærkebiskop.¹⁰⁹ Det illustrerer også den tætte forbindelse imellem den politiske kongemagt og det religiøse aspekt i samfundet. De to aspekter kan ikke adskillelse, da kongemagten var forpligtet på at sikre rammerne for det religiøse. Det var den første forpligtelse, som kongen indgik i håndfæstningen. Det signalerer, at det var særligt vigtigt at have med i regeringsførelsen. Det trosmæssige ansvar var en forpligtelse, der skulle præge kongens regeringsførelse.

Så selvom kongen ifølge håndfæstningen ikke var konfessionelt forpligtet til den evangelisk-lutherske tro, var der ikke tvivl om, at det var den gældende konfession. Frederik II indikerede et brud med den romersk-katolske kirke i sit ordvalg. Samtidig indikerede han ved hjælp af diskursiv og social praksis, at han ville videreføre sin fars reformation. Således ville han udvikle et konfessionelt samfund med undersåtter, der tænkte og agerede kristent på den evangelisk-lutherske maner.

Fjenderne i riget

Håndfæstningen viser også, at kongen og rigsrådet tog stilling til dem, der ikke bekendte sig til den evangelisk-lutherske konfession. Det vil sige, at de tog stilling til landets tilbageværende katolikker, der var falske kristne efter indførelsen af den nye tro. Hemmingsens anså katolicismen som falsk kristendom og underlagt Antikrist.¹¹⁰ Håndfæstningen anvendte ikke så skarpe betegnelser. Faktisk nævntes

¹⁰⁸ Bisgaard, 2007, 126-127

¹⁰⁹ Ingesman, 2014, 33-34

¹¹⁰ Lausten, 2013, 169

katolicisme ikke ved navn. Derimod omtaltes de resterende katolske elementer i punkt 36. De kunne de få lov at blive, indtil kongen, rigsrådet og lærde mænd ændrede ordningen fra Christian III's tid:

”Och skulle alle closter, prælatwr, digniteter, cannickedomm och anndre geistlige leenn, somm nu icke beneffnnde ere, weed theris magt bliffue tiill saa lennge, att konningenn och Danmarckis riges raadt ther omm mett flere vise och lerde mennd, somm thee till thennomm tagenndis worder, en andenn skickelse giöre, dog hwer manndtzs rätt och rette tiltale ther mett vskad oc vforkrennckedt vdtj alle maade, effther hogmelthe wor kiere herrefaders recessis liudelsze.”¹¹¹

Det var altså kongen, rigsrådet og lærde mænd, der kontrollerede de resterende katolske elementer. Sprogligt fremhæves der, at de kunne få lov at blive ved magt. Som sætningen i sin helhed indikerer, var deres eksistens på kongen, rigsrådet og de lærde mænds nåde. De kunne til enhver tid vælge at ændre den gældende ordning. De bar dermed ansvaret for de tilbageværende katolikker, men de måtte ikke krænke eller skade dem. De tilbageværende katolikker var dermed sikret i håndfæstningen, at de ikke måtte blive skadet eller krænket. Det betød dog ikke, at det blev efterladt uden opsyn. Fra Christian III's tid var det besluttet, at katolikker, der levede i klostrene, kunne forblive der indtil deres død. Men det var af respekt for den nye tros skikke, og de skulle undervises i den rette tro af en evangelisk-luthersk lærd mand.¹¹² Det var den skik, som kongen, rigsrådet og de lærde kunne ændre. Skikken spejler da den sociale praksis i den kulturelle og politiske kontekst i 1559.

Som ordningen fra Christian III's tid indikerer, var der bestræbelser på langsomt at omvende de katolske undersætter og ensrette troen i Danmark. Dette var den sociale praksis, der lå til grund for paragraffen i håndfæstningen. Paragraffen nævnte også eksplicit Christian III's reces, hvilket henviser til Reformationsrecessen fra 1536, hvori ordningen med de katolske elementer blev udformet ved lov.¹¹³ Det var da igen en del af den diskursive praksis. På den måde kom Frederik II's håndfæstning ikke med meget nyt i form af en kristen øvrighed. Den afspejler den allerede eksisterende praksis og den igangværende udvikling af et konfessionelt samfund. De centrale drivkræfter i konfessionaliseringen var ifølge kirkehistorikeren Tarald Rasmussen politisk konsolidering og centralisering, social disciplinering

¹¹¹ Håndfæstningen, 99

¹¹² Bach-Nielsen, 2012b, 166; Lockhart, 2007, 58; Lausten, 2016, 164-167

¹¹³ Lausten, 1995, 31

og opfattelsen af religiøs eksklusivitet.¹¹⁴ Kongens ansvar for at beskytte troen illustrerer også, at der var en politisk centralisering og konsolidering af troen. Den religiøse eksklusivitet ses i overbevisningen om, at det kun var den evangelisk-lutherske konfession, der var den sande kristendom. Den sociale disciplinering ses derimod i den skik, som Frederik II videreførte.

Frederik II fortsatte sin fars praksis med hensyn til de tilbageværende katolikker. Han lod dem ikke få opmærksomhed, men dø ud. Men Bisgaard pointerer, at Christian III også udskød en mere permanent løsning på disse forhold, en løsning der med tiden blev mere repressiv, særligt under Christian IV.¹¹⁵ Ifølge Lockhart handlede det i første omgang om at undgå store teologiske stridigheder. Men som håndfæstningens indikerer sprogligt, kunne de eksistere i ro, men i praksis var der forsøg på omvendelse, hvilket også antydes i håndfæstningen igennem ordet ”skikkelse”. Katolikkerne fik ikke lov til at prædike på katolsk maner. De få tilbageværende og isolerede katolikker var magtesløse, og Frederik II var åbenlyst antikatolsk ifølge Lockhart. Han forpligtede sig på at holde opsyn med katolikkerne og beskytte den evangelisk-lutherske tro. Det indebar en begrænsning af katolicismens udbredelse.¹¹⁶

Kongen havde den øverste magt til at gribe ind i disse sager, selvom han ikke gjorde det alene. Det var kongens pligt at beskytte, beskærme og styrke den sande, evangelisk-lutherske tro. Men det betød ikke, at der kom en statskirkelig institution. Det blev, som Lyby argumenterer for, en form for statsreligion i kongens varetægt.¹¹⁷ Det gjorde også, at kongen havde ansvaret for at sikre undersåtternes fromhed og sjælefrelse ved at bekæmpe synden, om end det var Gud, der straffede i sidste ende. Det ser Jakobsen som en del af både det konfessionelle og det juridiske øvrighedsideal.¹¹⁸ Det illustrerer, at den verdslige øvrighed netop havde et ansvar over for troen. Det understøtter Lybys pointe om en statsreligion frem for en statskirke. Men modsat Coldings anbefaling om, at kongen skulle fordrive eller omkomme de ugudelige, forpligtede kongen sig ikke på noget så drastisk i sin håndfæstning. Til gengæld forpligtede han sig på at sikre forøgelsen og dermed udbredelsen af den kristne tro, der igennem den kulturelle og politiske kontekst henviste til den evangelisk-lutherske konfession. Det gav dermed kongen

¹¹⁴ Rasmussen, T., 1990, 13

¹¹⁵ Bisgaard, 2017, 318-321

¹¹⁶ Lockhart, 2004, 81; Lockhart, 2007, 58

¹¹⁷ Lyby, 1990, 30-31

¹¹⁸ Jakobsen, 2018, 293-295

en grad af fleksibilitet i håndteringen af de falske kristne. Ligeledes skulle han styrke troen med al magt og formue, men nærmere specificeret var det ikke.

Med et embede som konge af Guds nåde bar monarken et ansvar for at sikre riget og samfundet imod Guds straf og ødelæggelse. Ifølge teologerne var kongen bemyndiget til at ødelægge al falsk tro i riget. En succesfuld forfølgelse kunne ifølge Kallestrup styrke hans politiske legitimitet. Kallestrup fokuserer på troldfolk som frafaldne kristne og dermed falske kristne. Dette indgik også i den sociale praksis, der udviklede sig fra reformationen i det danske rige: Kongen var bemyndiget til at gribe ind imod og forfølge troldfolk som frafaldne kristne.¹¹⁹ Ifølge Wittendorff hindrede lovgivning omfangsrige kædeprocesser mod troldfolk. I Danmark var der heller ikke store forfølgelser af tilhængere af andre konfessioner under Frederik II, ligesom der heller ikke var udbredt vold imod dem. Lockhart argumenterer for, at kronen tilstræbte en konfessionelt ensrettet befolkning udadtil.¹²⁰ Lockharts pointe er ikke uden merit, men det er værd at understrege, at Frederik II havde dertil forpligtet sig på at forøge, håndhæve og forøge troen. Udadtil konformitet, der set i perspektivet af sjælefrelse og den kristne øvrighed, synes ikke at stemme overens med kongens forpligtelse overfor troen.

Håndfæstningen tilføjede også et andet aspekt til den kristne kongens rolle. Ifølge det 17. punkt i håndfæstningen burde en kristen konge sikre en retfærdig rettergang til alle, rig som fattig, adel eller ej, venner eller fjender, udlændinge eller danske. Der stod ikke noget om trosretning, konfession eller religion i paragraffen, men en konge skulle altså dømme retmæssigt og retfærdigt i sager, der involverede fjender.¹²¹ Det vil sige, at kongen i sine bestræbelser på at ensrette befolkningen konfessionelt ikke kunne bryde med princippet om retfærdig rettergang. Dette måtte da også gælde de falske kristne, hvad end de var troldfolk eller tilhørte andre kristne konfessioner. Kongen forpligtede sig på ikke at indlede en udryddelsesproces mod de falske kristne, uden at de fik en retfærdig rettergang. Det konfessionelle samfund kunne dermed ikke skabes med ren fysisk vold mod de ugudelige. Et samfund af sande og oprigtige kristne skulle skabes med andre instrumenter som regulering.

¹¹⁹ Kallestrup, 2017, 258

¹²⁰ Wittendorff, 2003, 270; Lockhart, 2007, 58

¹²¹ Håndfæstningen, 98

Sammenfatning

Kirken, her repræsenteret af teologen Niels Hemmingsen og hofprædikanten Niels Nielsen Colding gav udtryk for, at de tilsigtede en kristen øvrighed, der som vogter af Moselovens to tavler ville håndtere de falske kristne. Colding inkluderede usædelige i de falske kristne, som kongen skulle håndtere, da de ville bringe Guds straf over riget. Kongen skulle ifølge Colding fordrive eller omkomme de ugudelige, hvilket inkluderer de falske kristne. På samme vis påpegede Hemmingsen påpegede, at kongen var forpligtet til at rense landet fra afguder. Fra kirkens side var der kort sagt opbakning til at udvikle et konfessionelt samfund.

Kongens håndfæstning klarlagde hans forpligtelser, hvoriblandt han skulle styrke, forøge, beskytte og håndhæve troen. Håndfæstningen specificerede ikke, hvilken tro. Men der blev utvivlsomt ment den evangelisk-lutherske tro. Konsolideringen af troen, samt at styrke, forøge og håndhæve den peger i retningen af udviklingen af et konfessionelt samfund. Ligeledes blev de resterende katolske elementer holdt under skarpt opsyn af kongen, rigsrådet og lærde mænd. Skikken var at forsøge at omvende dem til den evangelisk-lutherske konfession. Som en kristen konge forpligtede kongen sig til at dømme uden at tage hensyn til hvorvidt en anklaget var en ven eller fjende. Dermed kunne kongen ikke blot omkomme de falske kristne og han kunne ikke blot omkomme dem uden en retfærdig rettergang. Dette lagde grunden til den efterfølgende lovgivning.

Det rette kristne levned

Falske kristne var af alsidige karakter, da de blot ved deres afvigelse fra den rette tro blev opfattet som en trussel mod samfundet stabilitet. Falske kristne var som nævnt ikke kun et spørgsmål om forskellige trosbekendelser, apostasi, afgudereri og overtro. Med til at være sand kristen var også et spørgsmål om den rette levevis. Afvigelser fra ret evangelisk levned udgjorde en trussel, da der var en frygt for, at Gud i sin vrede ville straffe samfundet. Derfor var adfærdsregulering af moralsk karakter et redskab for kongen imod ukristelig livsførelse.¹²²

Frederik II mindede undersåtterne om at opretholde et ret levned med bededage, ligesom sin far havde gjort det. De var også et politisk instrument. Frederik II anvendte bededagene som en del af reguleringen af befolkningen, som skulle tænke over sin livsførelse og tænke i kristne termer. Lockhart argumenterer for, at bededagene og kirkebønnen var socialt regulerende instrumenter. Frederik II tydeliggjorde for superintendenterne vigtigheden af at formidle hensigten med disse instrumenter. Befolkningen skulle reguleres til at have den rette tro. Men hvor Lockhart fokuserer meget på det administrative og magtmæssige aspekt i reguleringen, var der også et kristent aspekt i det.¹²³ Det handlede om, at Gud ville straffe landet for den kollektive synd, der var ved ukristelig livsførelse. Det handlede om at drage omsorg for undersåtternes sjælefredelse ved at give mulighed for pønitense, altså en måde at gøre bod. Ifølge Kallestrup var pønitense netop en måde at få befolkningen til at agere evangelisk-luthersk. Det skal forstås som en del af den eskatologiske opfattelse, dvs. opfattelsen om Dommedags snarlige komme, og frygten for Guds fortørnelse.¹²⁴ Dermed kan det også ses som en del af udviklingen af et konfessionelle samfund med et fokus på undersåtternes sande kristne levned.

Det var ikke kun igennem bededage, at Frederik II forsøgte at få en kristen befolkning. Historikeren Helmut Puff argumenterer for, at konfessionelle samfund skulle være forskellige fra andre rivaliserende konfessioners. Dermed var konfessionelle religioner til en vis udstrækning formet via institutioner, love, reguleringer og medier.¹²⁵ Det handlede om at konsolidere den rette form for kristendom internt i Danmark. Dette kunne ske igennem lovgivning. Måden at udbrede den rette tro i Danmark indebar også at definere den i forhold til andre konfessioner. Det skulle skitseres, hvad den sande tro og det kristne

¹²² Kallestrup, 2017, 243; Kallestrup, 2018, 325-327

¹²³ Lockhart, 2004, 71-73

¹²⁴ Kallestrup, 2018, 327

¹²⁵ Puff, 2018, 47

levned var for både for afvigere og ikke-afvigere. Kongen var forpligtet på at forøge troen og bekæmpe og forebygge synd. Derfor skulle afvigerne også reguleres, da syndig adfærd kunne fremkalde Guds straf.¹²⁶ Det var et ansvar, som kongen ikke kunne løbe fra. Det lå i den kulturelle og politiske forståelse af hans embede, at en kristen øvrighed havde en pligt til at vise omsorg for undersåtternes sjælefrelse. Den skulle forbedre deres kristne liv, hvilket kongen som verdslig øvrighed sammen med kirken kunne gøre igennem kirkelige og sociale regulering, der så skulle få befolkningen til at have et kristent levned.¹²⁷ Dette afspejler sig i datidens lovgivning. Lovgivningen var et instrument, der blev brugt som del af reguleringen af de falske kristne. Lovgivning blev læst op fra prædikestolen. Dermed blev de flydende grænser i forholdet mellem det politiske og det religiøse, herunder overtrædelser af usømmelig og umoralsk karakter, tydeliggjort.¹²⁸

Et ukristeligt levned

Kongen forsøgte sammen med rigsrådet at regulere befolkningen til at have et ret kristent levned og tankegang, hvilket kommer til udtryk i Den Kalundborgske Reces fra den 21. november 1576. Recessens 14 punkter behandlede flere emner. Det var ikke alle, der havde til hensigt at fremme befolkningens kristne levned. Det var kun nogle af dem, der havde til sigte at korrigere afvigelser fra et levned i overensstemmelse med evangelisk-luthersk skik.¹²⁹ Et af de emnerne var luksus. Den Kalundborgske Reces optog tidligere lovgivning. Forordningen af den 3. april 1576 om adelige begravelser blev optaget, men recessen havde også ny lovgivning, herunder videre regulering af luksus end blot til begravelser.¹³⁰ Luksusbestemmelserne i anden halvdel af 1500-tallet bar også præg af hensynet til synliggørelsen af magtforhold og standsforskelle imellem kongen og adelstanden. For de adelige begravelser var problemet, at deres gravmæler var for prangende, og kun fyrstelige måtte blive begravet over jorden.¹³¹ Ifølge historikeren Leon Jespersen var det i kristen optik ødselhed og overdådighed og derfor moralsk forargeligt. Årsagen til flere af 15-1600-tallets luksusbestemmelser udstedelse var ifølge Jespersen at undgå Guds vrede, altså skulle befolkningen reguleres for at undgå Guds straf. Han argumenterer dog

¹²⁶ Wittendorff, 2003, 374, 126

¹²⁷ Jakobsen, 2018, 295; Ingesman, 2014, 29

¹²⁸ Christensen, 2007, 159-160; Lausten, 2016, 232-233

¹²⁹ F.eks. omhandler pkt. 14 fiskeri i Limfjorden, pkt. 13 manddrab, og pkt. 1-8 omhandler aspekter af retsprocedure. Se CCD II, 27-43

¹³⁰ CCD II, 28

¹³¹ Olden-Jørgensen, 1996, 7-8; Jespersen, 2001, 380-382

samtidig for, at loven havde en regulerende effekt, men det var i forbindelse med stands- og statusscenesættelsen.¹³²

Luksusbestemmelserne havde dermed to formål. Det udtrykkes også i recessen. I indledningen til den samlede reces blev prægtige begravelser betegnet som uskikkelige, misbrug og spild af penge.¹³³ Det betød dog ikke, at det ikke var af kristne årsager. For uskikkelighe kunne dække over en kristen undertone, når den sociale praksis i den kulturelle ramme tages i betragtning. Mere direkte kan en kristen undertone derimod spores igennem ordvalget i recessens punkt 9. Det behandlede adelstandens begravelser. I punkt 9.7 fremgår årsagen til, at kongen og rigsrådet tog stilling: "[...] efterdi os som en øfrighed af gud icke ville sømme sligt at tillade, som andre kunde tage exempel af, det at bekoste, som dennom sielf kand vere til skade och besveringe[...]"¹³⁴. Dette udtrykker en kristen øvrighed, om end det her i ordvalget var en øvrighed af Gud. Det kan vise tilbage til toregimentelæren om, at Gud styrer verden, og øvrigheden med kongen i spidsen regerer for Gud. Ansvar, som det udtrykker, var det samme som kristen øvrighed: irettesætte og regulere så andre ikke tog skade af dårlige eksempler. I punkt 9.7 var det standshensyn. Det viser også, at de to formål ikke nødvendigvis kunne adskilles kategorisk. Ligeledes skal punkt 9.7 ses i en større sammenhæng i forhold tekstdimensionen og resten af punkt 9.

I indledningen til punkt 9 om adelige begravelser fremhævedes det kristne aspekt. Kongen sammen med rigsrådet advarede imod misbrug og uskikkelighe. De opremsede en række eksempler på luksuriøs adfærd, der var overflødig og overdådig. Kongen og rigsrådet anså påfundene, som noget der "[...] icke aldenniste skier gud aldmechtigste til fortørnelse, men och dend dødis arfvinge, saa och menige adellen til merkelige skade och besveringe[...]"¹³⁵. Det interessante i ordvalget er her fortørnelsen. Det var undersåtternes adfærd, som Gud blev fortørnet over. Lovgivningen udtrykker dermed en frygt for Guds vrede og straf. Den kristne øvrighed indrammede problemet som en uansvarlig og ikke-kristen skik, der bragte landet i fare. Kongen og rigsrådet identificerede ikke blot problemet, men også løsningen: den rette kristne skik, som befolkningen skulle følge, og dermed udtrykker loven også en regulering af befolkningen med det formål at få dem til at have et kristent levned.

¹³² Jespersen, 2001, 373-374

¹³³ CCD II, 29

¹³⁴ CCD II, 37

¹³⁵ CCD II, 34

Sætningskonstruktionen indikerer, at Guds fortørnelse ikke var det eneste problem. For ”ikke alene” indikerer, at der også var et andet problem, der skulle tages i betragtning. Dette var de problemerne, som de luksuriøse og overdådige begravelser voldte arveringerne. Dette er i sætningskonstruktionen fremsat som det problem, der ikke var alment kendt. Men det mindskede ikke betydningen af Guds fortørnelse. Der var dermed igen en dobbelthensigt i loven. Løsningen, som kongen og rigsrådet lavede for at hindre problemerne, beskrev de som en ”[...]christelige skik och ordninge, hvorledis det skal herefter holdis med addellens begravelse her udi riget[...]”¹³⁶. Det var altså igen fremhævet som et problem, som den rette kristendom kunne løse. Ved at følge den kristelige skik kunne de hindre fortørnelsen og håndhæve troen. Dem, der vækkede Guds fortørnelse over riget, var falske kristne. Dem var en kristen øvrighed var forpligtet til at håndtere og regulere for at opnå det konfessionelle samfund.

For at få et konfessionelt samfund anvendte kirken og staten kirkelig og social regulering til at for at få undersåtterne til at føre et sandt kristent levned.¹³⁷ Straffen for at bryde forbuddet mod overdådige begravelser var økonomisk, men ikke uden involvering fra kirkens side. Dog regulerede kirken ikke direkte, i stedet holdt den opsyn lokalt. Hvis det kunne bevises, at adelen havde brudt den foreskrevne skik og ordning for adelige begravelser, skulle den betale tusind daler til det nærmeste hospital.¹³⁸ Kirken blev derved brugt som et administrativt led, og den kunne bruge de gejstlige med lokalt kendskab til at holde opsyn med de adelige begravelser. Det var en del af konfessionaliseringsprocessen. Her benyttede kongen og rigsrådet sig af, at præsterne kunne medvirke i de statslige funktioner.¹³⁹ Ligesom ved bededagene var der et kommunikationshierarki blandt de gejstlige i forhold til den verdslige øvrighed. Superintendenterne havde ansvaret for, at præsterne og provsterne angav brud på ordningen. Herefter skulle superintendenterne fortælle det til stiftslensmanden og sikre, at bøden blev betalt. Hvis nogen af de gejstlige så igennem fingre med det, skulle de selv stå til rette.¹⁴⁰

Selvom der var et standsmæssigt aspekt i lovgivning imod overdådige begravelser, udtrykker dele af lovgivningen en kristen reguleringsfunktion. Det forbandt den til konfessionaliseringen og ideen om

¹³⁶ CCD II, 35

¹³⁷ Ingesman, 2014, 44

¹³⁸ CCD II, 38

¹³⁹ Ingesman, 2006, 138

¹⁴⁰ CCD II, 38-39

den kristne øvrighed. Der blev dog ikke kun sat ind imod overdådige begravelser, men også imod overflødig brug af smykker i hverdagen og mængden af tøj, der måtte gives til en datter, når hun skulle giftes. Her blev det kristne aspekt ikke udtrykt.¹⁴¹ Der var derfor også tydelige standsmæssige hensyn i luksuslovgivningen. Det argumenterer både Olden-Jørgensen og Jespersen for, selvom der også var en diskursiv praksis i luksuslovgivningen for at begrunde det med kristne hensyn.¹⁴² Et argument herfor ville være at se tekstdimensionen sammen med begravelserreguleringens formaninger om ukristelig overdådighed. Men det standsmæssige hensyn skal ikke undervurderes.

Betydningen af en kristelig kontekst

Den Kalundborgske Reces omhandlede ikke kun luksus, men også andre emner såsom retsprocedure. I den forbindelse blev trolddom også behandlet i recessens punkt 8. Som Netterstrøm påpeger ved manddrab, var der en bredere kristen diskurs fra teologisk side, der ikke nødvendigvis blev overført til den konkrete lovgivning.¹⁴³ I 1500-tallet var der forskel på teologernes demonologiske opfattelse af trolddom og den verdslig øvrigheds inkorporering af opfattelsen i lovgivningen. Teologerne var officielt ikke i tvivl om, at brugen af trolddom fordømte sjælen. De var falske kristne. For de var kættere, der havde afsvoret deres dåb og svoret sig til Djævelen i stedet for.¹⁴⁴ Denne opfattelse var en del af den sociale praksis i det bredere kulturelle miljø, der kunne påvirke kongen. Det var ledende teologer som Hemmingsen, der advokerede for et sådant synspunkt.¹⁴⁵ Det er derfor bemærkelsesværdigt, at Den Kalundborgske Reces' punkt 8 fordømte trolddom uden kristne termer. Det var netop troldfolk, der blev opfattet som falske kristne, der truede samfundets stabilitet. Den Kalundborgske Reces foreskrev derimod blot, at anklagede og dømte troldfolk skulle have en retfærdig rettergang. Dermed skulle sagen føres for landstinget og ikke blot værnetinget, før de kunne henrettes. Frederik II havde hørt, at nogle var blevet brændt og "[...] det [var] tit och ofte blefvit befundet, at de, som saa ere blefvit ofversvorit och ret, hafve verit uskyldige[...]"¹⁴⁶. Det var i modstrid med hans forpligtelse til som kristen konge at sikre en retfærdig rettergang til alle. Det var altså ikke en diskurs om troldfolk som falske kristne, der var i Den Kalundborgske Reces, men derimod en fremhævnelse af kongens ansvar over for undersåtterne. Det

¹⁴¹ CCD II, 39-40

¹⁴² Olden-Jørgensen, 1996, 7-8; Jespersen, 2001, 385, 373-374

¹⁴³ Netterstrøm, 2017, 463, 467

¹⁴⁴ Wittendorff, 2003, 267, 259; Kallestrup, 2018, 326

¹⁴⁵ Kallestrup, 2017, 258

¹⁴⁶ CCD II, 33

tyder dog også på, at han ville beskytte de uskyldige, mens dødsstraf stadig var straffen for dem, der blev kendt skyldige ved landstinget. Derfor kunne denne del af Den Kalundborgske Reces indgå i en diskurs om en kristen øvrighed, uden at tekstdimensionen nødvendigvis udtrykker eksplicit kristen adfærdsregulering. For det fremgår af den diskursive praksis fra håndfæstningen, at kongen skulle sikre alle en retfærdig rettergang og beskytte de uskyldige. Det spejler også en forpligtelse på at sikre, at troldfolkene, der var de falske kristne i den kulturelle kontekst, blev straffet.

Ligesom ved trolddom var der andre falske kristne, der blev behandlet, uden det direkte blev fordømt i kristne termer i teksten. De adeliges løvsagtige forhold blev i Den Kalundborgske Reces' punkt 12 fordømt som beskæmmende for ærlige adelsfolk og straffet med livsvarigt fængsel.¹⁴⁷ Der var i Frederik II's regeringstid praksis at fordømme usædelighed i kristne termer, da det var ukristelig livsførelse, der bragte Guds fortørnelse over landet. Den Kalundborgske Reces var dog ikke den eneste lovgivning, der ikke begrundede usædelighed forhold blandt adelen med Guds fortørnelse. Gårdsretten fra 1562, der fastsatte reglerne for kongens og adelens gårde, brugte ikke kristne termer, endsiges Guds fortørnelse. Så Den Kalundborgske Reces var ikke den eneste lovgivning målrettet den lukkede og standsbevidste adelstand, der ikke udtrykte en frygt for Guds fortørnelse.¹⁴⁸

Men ligesom ved trolddom betød det ikke, at fordømmelsen af usædelighed ikke var en del af udviklingen af et konfessionelt samfund, når den bredere kulturelle og diskursive praksis tages i betragtning. Colding fremhævede, at Gud ville straffe riget, hvis usædeligheden forblev ustraffet. Usædelighed var ikke foreneligt med et kristent levned. Det lå også i det sjette bud, der lød: ”Du skalt icke bedriffue Hor.”¹⁴⁹ Ligeledes fordømte Hemmingsen usædelighed som en foragt for det rene ægteskab. At tolerere usædelighed var dermed en form for falsk lære inden for kristendommen, og Hemmingsen dømte de utugtige som Djævelens håndlangere. Som vogter af begge Moselovens tavler betød det, at kongen skulle straffe udenomsægteskabelige forhold.¹⁵⁰ Der var altså i en kristen øvrighed en forståelse af, at usædelighed var ikke foreneligt med en evangelisk-luthersk levevis. De usædelige var dermed de falske kristne, der truede samfundet og den sande tro. Dermed var sædelighedsbestemmelsen i Den Kalundborgske Reces også en del af den kristne adfærdsregulering. Det skal blot ikke ses i det

¹⁴⁷ CCD II, 40

¹⁴⁸ Kjær, 2017, 203, 374, 168-169

¹⁴⁹ *Besynderligste Historier*, 2. Hor er ægteskabsbrud, se Kjær, 2017, 27

¹⁵⁰ Lausten, 2013, 262-263; Kjær, 2017, 387

konkrete ordvalg i teksten, men i den politiske, religiøse og kulturelle kontekst i samfundet. Det udtrykker forsøget på at regulere adelstanden til at føre et mere ret kristeligt levned.¹⁵¹ Så selvom der ikke var et sprogligt kristent element i recessens punkt 12, belyser den stadig i et bredere perspektiv den social praksis i Frederik II's indsats for et konfessionelt samfund som en kristen øvrighed igennem forpligtelsen til at vise omsorg for undersåtternes sjælefrelse.

Den evangelisk-lutherske konfession og de konfessionelle rivaler, calvinismen og katolicismen, bestræbte sig alle på en konfessionalisering af hver deres samfund. Den sande tro blev konsolideret, imens de var i strid med hinanden.¹⁵² Det betød også, at kongen som den verdslige øvrighed skulle sætte ind imod noget, der ikke nødvendigvis havde noget med de andre konfessioner at gøre, men som truede den sande tro og skik. Det kunne for eksempel være afvigelser som sædelighedsforbrydelserne. Specialet fokuserer særligt på netop sædelighedslovgivningen for at kunne belyse, hvordan ideen om den kristne øvrighed kommer til udtryk i lovgivningen, og hvordan det medvirker til udviklingen af et konfessionelt samfund. Det skyldes, at usædelighed var et af de områder, som den verdslige øvrighed overtog med reformationen fra den middelalderlige kirke. Det tilfaldt nu kongen at straffe disse forbrydelser. Ligeledes var det kongens ansvar at regulere befolkningen til ikke at begå disse forbrydelser, men at følge ret kristen skik.¹⁵³

Ægteskabet og usædeligheden

Efter reformationen havde den verdslige øvrighed jurisdiktionen over sædelighedsforbrydelser og ægteskabslovgivning. Det var ikke nyt, at usædelighed blev bekæmpet og straffet, men nu var det kongen, der skulle gøre det. Efter reformationen var det ikke cølibat, der blev fremhævet som et ideal, men derimod ægteskabet, der blev set som en kristen pligt.¹⁵⁴ Som vogter af Moselovens to tavler var kongen ansvarlig for at regulere og straffe usædelighed, jf. det sjette bud. Kjær påpeger, at der i størstedelen af lovgivningen ikke eksplicit blev henvist til kongens ansvar som vogter af de to tavler, trods udbredelsen af Melanchthons ide om fyrstens ansvar. Kjær argumenterer imod at tillægge ideen for meget betydning. Uanset var det med til at legitimere kongens ansvar i forhold til sædelighedsforbrydelserne.¹⁵⁵ Det vil

¹⁵¹ Ingesman, 2014, 29

¹⁵² Rasmussen, T., 1990, 13

¹⁵³ Kjær, 2017, 23-25

¹⁵⁴ Wittendorff, 2003, 337

¹⁵⁵ Kjær, 2017, 387-388

sige, at der var en bagvedliggende legitimering af lovgivningen i kongens ansvar. Selvom dette ikke blev udtrykt sprogligt i lovgivningen, var det en medvirkende faktor i lovgivningen, der skulle håndtere og regulere de falske kristne, der begik usædelighed. Den kristne øvrighed udviste dermed også omsorg for undersåtternes sjælefrelse ved at regulere usædelighed.

Guds egen orden: ægteskabet

Ægteskabet var efter reformationen centralt for samfundsindretningen og en del af et kristent levned. Det skulle fungere som et mindre fællesskab i en større kristen forståelse af samfundet. Ægteskabet skulle fungere som en måde at værne befolkningen imod syndig opførsel. Skilsmisseårsager var begrænsede, hvilket understreger vigtigheden af ægteskabet.¹⁵⁶ Med reformationen hørte ægteskabssagerne under en verdslig øvrighed. Dog var kirken ikke helt uden indflydelse, da retsprocedurene i ægteskabssager, f.eks. ægteskabsbrud, skulle behandles ved tamperretterne. Det var en retsinstant, hvor de gejstlige fra domkirkerne og stiftlensmændene sad. Så her kunne de gejstlige stadig udøve indflydelse.¹⁵⁷ Det illustrerer også, at der var tætte relationer mellem verdslige forhold og gejstlige forhold. Grænsen mellem det verdslige og gejstlige var dermed ikke tydelig. Det ændrede dog ikke på, at domsmyndigheden over sædelighedsforbrydelser lå ved den verdslige øvrighed og ikke kirkens folk. Alle udenomsægteskabelige forhold var afvigelser fra ret evangelisk-luthersk levned. Dem der begik det, var falske kristne, uanset om det var lejemål eller hor, det vil sige hhv. forhold mellem to ugifte og ægteskabsbrud.¹⁵⁸ Det betød også, at ægteskabet var en central del af udviklingen af et konfessionelt samfund. Det var en måde at sikre det rette kristne levned og dermed undgå Guds vrede over riget. Derfor var sædelighedsforbrydelserne og ægteskabslovgivningen tæt forbundet. Ægteskabslovgivningen var og udtrykker derfor en måde at regulere de falske kristne i samfundet og understrege, at ægteskabet var en modsætning til usædelighed.

Der var også et pragmatisk aspekt i ægteskabet. Wittendorff argumenterer for, at ægteskabet var en del af samfundets stabilitet og orden. For ægteskabet også var en måde at regulere familien på, ligesom seksuel kontrol var forbundet med kontrollen med kvinder. Det var en måde at kontrollere befolkningen på.¹⁵⁹ Fra kirkens side argumenterede superintendent Peder Palladius (1503-1560) for, at Gud ville straffe

¹⁵⁶ Wittendorff, 2003, 337-338

¹⁵⁷ Wittendorff, 2006, 86; Lausten, 2016, 219-220; Kjær, 2017, 24

¹⁵⁸ Kjær, 2017, 27

¹⁵⁹ Wittendorff, 2003, 336-338

de prostitueredes kunder. Der var flere reguleringer, der netop fastsatte stramme regler for prostitution. Sørensen fra 1561 foreskrev fængsel og bødestraf for sømænd, der besøgte prostituerede. Skrappere blev det i 1574 med et brev til Helsingørs borgmestre og råd om at kagstryge, dvs. piske dem og gøre dem æreløse, og bortvise løse kvinder. Hvis de vendte tilbage, skulle de have skåret ørene af. Vendte de endnu engang tilbage til byen, var straffen døden. Kjær påpeger, at dagen efter kom et åbent brev, hvor det var første gang, at de vendte tilbage, der var dødsstraf, men at dette grundet tidssammenfaldet mellem de to breve kunne være symbollovgivning. Han påpeger dog ikke hvem lovgivningen skulle være et symbol for.¹⁶⁰ Men det viser, at der var hensigt om at markere alvoren i at straffe usædelighed, men også pragmatisk hensyn i mere praksisorienterede instrukser i missiver. Uanset hvad var dødsstraf en potentiel straf. Kønslig omgang var kun tilladt imellem mænd og kvinder, der var gift. Det blev kun forstærket i forhold til et konfessionelt samfund. Ægteskabet som en del af et ret kristent levned skulle sikre samfundets stabilitet.

Som Bach-Nielsen fremhæver, var der efter reformationen behov for at formulere nye reguleringer angående sociale relationer, særligt ægteskabet.¹⁶¹ For med reformationen og indførelsen af den evangelisk-lutherske tro ophørte ægteskabet med at være et sakramente. Men var det ifølge Luther det naturligt bedste forhold imellem mænd og kvinder. Den ændrede status og forståelse af ægteskabet krævede nye reguleringer.¹⁶² Ægteskabsordinansen kan ifølge Lausten ses som et tillæg til Kirkeordinansen fra 1537/39 i forbindelse med de sager, der omhandler ægteskab, trolovelser og skilsmisser, særligt fordi sager hidtil blev behandlet forskelligt alt afhængig af den tamperret, som førte sagen. Derfor skulle der central lovgivning til, der kunne regulere området på tværs af stifterne.¹⁶³ Ægteskabsordinansen var længe undervejs. Processen startede allerede i 1579 med en indkaldelse til et møde mellem biskopperne, universitetets teologiprofessorer og nogle rigsråder. Mødet havde ifølge Kornerup til formål at lægge grunden til en kristelig orden. Tre år senere i 1582 udkom Ægteskabsordinansen.¹⁶⁴ Forskere peger på, at selvom han på lovens udfærdigelsestidspunkt ikke

¹⁶⁰ Wittendorff, 2003, 338-340; Kjær, 2017, 174-175

¹⁶¹ Bach-Nielsen, 2012b, 167

¹⁶² Lausten, 2016, 219, 229

¹⁶³ Lausten, 2017a, 172

¹⁶⁴ Lockhart, 2004, 70-71; Kornerup, 1959, 157

længere var ansat som teolog ved Københavns Universitet, kan der i Ægteskabsordinansen spores indflydelse fra Hemmingsen eller i hvert fald hans ægteskabsvejledning fra 1572.¹⁶⁵

Ægteskabsordinansen betonedede det kirkelige og kristne ved ægteskabet. Trolovelsen var kun gyldig, hvis den var indgået med en præst og med fem andre som vidner, og en trolovelse skulle bekendtgøres i kirken tre søndage i træk. Dertil var vielsen i kirken det skelsættende øjeblik for ægteskabet, hvor det før reformationen var ægteskabsaftalen, der var en juridisk aftale.¹⁶⁶ Men det var ikke den eneste kristne betoning af ægteskabet. For ægteskabets centrale betydning for samfundet blev også understreget i ordinansens første punkt, I.1, om reglerne for trolovelse:

”Epterdi at echteskab er guds egen ordning och indskickelse, hvilken derfor bør begyndis med ald alfvorlighed och gudfryctighed, da hafve de vise och gudfryctige forfedre uden ald tvifl ville saa skicke det, at de personer, som achtede at indgaa det hellige echteskabs stat[...]”¹⁶⁷

Ordvalget i citatet understreger den kristne betoning. For ”gudfrygtig” beskriver både måden, hvorpå ægteskabet skal indledes, men også de mennesker, der lavede reglerne om trolovelsesprocessen. Ligeledes blev ægteskab beskrevet som helligt og Guds egen ordning. Den kristne betydning af ægteskabet er dermed tydelig. Ifølge teologen og kirkehistorikeren Mattias Skat Sommer var en forudsætning for en evangelisk-luthersk kultur i kongeriget, at befolkningen internaliserede det tilhørende moralkodeks, herunder det stærke fokus på husstanden og familiefaderen.¹⁶⁸ At ægteskabet omtales med fire betegnelser relateret til det kristelige, fremhæver dermed betydningen af ægteskabet og dets plads i det kristne samfund. Sommer diskuterer med udgangspunkt i Hemmingsen, men Hemmingsens tekster havde med al sandsynlighed indflydelse på ordinansen. De var dermed en del af den diskursive praksis. I forhold til den diskursive praksis skal det bemærkes, at Hemmingsen også i et andet værk anvendte udtrykket ”Guds ordning” om den verdslige øvrighed. Ligeledes anvendte han det om ægteskabet.¹⁶⁹ Det indikerer en forbindelse imellem øvrigheden og ægteskabet. De blev begge

¹⁶⁵ Kjær, 2017, 178

¹⁶⁶ Wittendorff, 2003, 338

¹⁶⁷ CCD II, 276

¹⁶⁸ Sommer, 2018, 184

¹⁶⁹ Lausten, 2013, 97, 262-263

forstået som værende til for at organisere og styre samfundet efter Guds vilje. At ægteskabet var Guds ordning, understreges også af, at det ikke kunne brydes. Det kan også forklare, hvorfor skilsmisse kun blev tilladt ved begrænsede årsager.

Den verdslige øvrighed skulle straffe usædelighed, og den beskrev lejemål blandt trolovede som et ondt levned. Det understreger, at det var en modsætning til et godt levned i overensstemmelse med evangelisk-lutheransk tro. Det er ikke tydeligt, hvilken straf der fra verdslig side blev dømt i disse sager i modsætning til præsten, der kunne nægte dem nadversakramentet og i værste tilfælde bandlyse dem. Men kongen, rigsrådet og de teologiske eksperter, der havde været med til at udforme loven, foretrak, at parterne giftede sig.¹⁷⁰ Dermed var ægteskabet også en løsning på problematikken med usædelighed, da det ville gøre, at undersåtterne levede efter evangelisk-luthersk skik. Ifølge Stenbæk henviste Ægteskabsordinansen til tamperretterne med både de verdslige og gejstlige.¹⁷¹ Men dette siger ikke noget om, hvordan de verdslige intenderede at håndtere disse afvigelser, blot at det skulle og ville de. Det kan dermed også indikere, hvor tæt forholdet imellem det verdslige og det gejstlige var i forbindelse med reguleringen. For kun kirketugten blev nævnt, men at det var øvrigheden, der skulle straffe. Det fremhæver dermed også det tætte samarbejde mellem staten og kirken om den kristne regulering af befolkningen i konfessionelle samfund. De skulle sikre, at de falske kristne enten rettede ind eller blev straffet. Det var den kristne øvrigheds ansvar.

Det blev dog ikke fremført direkte i Ægteskabsordinansen, at falske kristnes usædelige forhold var til Guds fortørnelse, ligesom det heller ikke gjorde det i Den Kalundborgske Reces. Derimod var det Hemmingsens tekster, der med al sandsynlighed inspirerede lovgivningen. Hemmingsen argumenterede for, at usædelige forhold netop var Gud til fortørnelse, og at seksuelle forhold kun var tilladt i ægteskabelige forhold. Ægteskabet var en del af den gode samfundsorden, da det var Guds ordning for mennesker. Hemmingsen argumenterede ligeledes for, at det ikke var muligt at leve et sædeligt liv uden for ægteskabet. Han opfordrede den verdslige øvrighed til at regulere med hårdere straffe, end den gjorde.¹⁷² Den gode evangelisk-lutherske samfundsorden skulle opretholdes. Det argumenterer Kaufmann for i relation til den evangelisk-lutherske konfessionskultur i Tyskland, som var præget af en

¹⁷⁰ CCD II, 278

¹⁷¹ Stenbæk, 1990, 429

¹⁷² Kjær, 2017, 188-189; Lausten, 2013, 263

eskatologisk tankegang. Derfor skulle det, der var i modstrid med den gode orden, modstås. Det lå i den bredere kulturelle ramme, men det havde stadig et konfessionelt præg.¹⁷³ Den eskatologiske tankegang prægede også den danske konfessionskultur, og teologer som Peder Palladius og Niels Hemmingsen formanede til ret kristen tro, adfærd og omvendelse. Den bedre orden skulle ikke blot indføres og sikres, men undersåtternes sjæle skulle også reddes og frelses.¹⁷⁴ Dette var den kristne øvrigheds opgave.

Ligeledes havde kongen også et ansvar for at håndtere og regulere imod blodskamsforhold. Moseloven forbød også seksuelle forhold mellem nært beslægtede. Det var dog ikke de samme forhold, der var forbudt. For det danske forbud gjaldt beslægtede og besvoglede i tættere end fjerde led. Led betegnede graden af slægtskabsforhold efter en fælles stamfar. Loven var altså skrapere på blodskamsområdet, end der var nødvendigt ifølge *Bibelen*. Det betød, at der var relationer, der var forbudt i dansk lov, men ikke i *Bibelen*. Det betød dog ikke, at dem, der begik blodskam, ikke var falske kristne, da de afveg fra den sande tros skikke. Ægteskabsordinansen betegner de tre første led som de forbudne led. I forhold til diskursiv praksis skal det bemærkes, at dette var ikke noget nyt fra Frederik II's tid. Forbuddet findes ligeledes i Christian III's Kirkeordinans. Så det er endnu et eksempel på, at Frederik II genanvendte dele fra Christian III's lovgivning.¹⁷⁵ Det demonstrerer, at blodskamsforhold ikke blev tolereret. Selvom de ikke fulgte Moselovens definitioner, skulle der tages hensyn til det, som det fremgår af Ægteskabsordinansens punkt II.2:

”Dette forbud [note]er fornøden at holdis for merkelige sager skyld, men dog førstelige personer undtagen, hvilke man vel tilstedis at komme tilsammen, om de end bode ere i tredie eller[note] andit led, fordi ded er icke mod guds loug och sker icke heller foruden synderlige aarsager[note].”¹⁷⁶

Kongen var dermed bevidst om, at der var forskel på Moseloven og dansk lovgivning. Dog kunne dog særlige omstændigheder muliggøre en undtagelse i den ellers gældende dansk lov. Undtagelsen gjaldt kun fyrstelige parforhold. Det kunne ifølge Kjær ske, hvis årsagen var at bringe to slægter sammen i

¹⁷³ Kaufmann, 2016, 141-143

¹⁷⁴ Kallestrup, 2018, 325-326

¹⁷⁵ Kjær, 2017, 27, 67, 181-183; CCD II, 279

¹⁷⁶ CCD II, 279

venskab og kærlighed. Men selv her fungerede Guds lov som et minimumsniveau.¹⁷⁷ Der var dermed forhold i social praksis i form af politiske hensyn, der kunne udgøre de særlige årsager. For eksempel hvis fyrsten skulle giftes med en fra en tilsvarende stand, men der var et begrænset antal i den gruppe. Det kunne dermed være nødvendigt at tilsidesætte det udvidede forbud, mens der ikke kunne fraviges fra religiøse forbud fra *Bibelen*. Frederik II blev gift med sin kusine, prinsesse Sofie af Mechlenborg (1557-1631), i 1572, ti år før Ægteskabsordinansen. Før de kunne blive gift, spurgte Frederik II teologerne, om et ægteskab med sin kusine kunne lade sig gøre. Teologerne svarede, at det ikke var et problem, hverken i Guds eller naturens lov.¹⁷⁸ Det illustrerer, at der var dele af Moseloven, der blev set som bindende af protestantiske teologer. Dette byggede videre på ideen om, at ægteskabet ikke kunne tillades, hvis det brød Guds lov. Det var da heller ikke et ukendt fænomen ved Ægteskabsordinansens udstedelse. Blodskamsforbuddet og muligheden for fyrstelig dispensation var et forsvar for Guds orden for samfundet.¹⁷⁹ Men det er også værd at bemærke, at årsagen til foranstaltningen i Ægteskabsordinansen ikke nødvendigvis var kristen. Ordvalget ”mærkelige” indikerer, at det var nødvendigt pga. betydelige sager. Det kan dermed også have haft et pragmatisk islæt, at nære familierelationer ikke burde blande blod.

Den kristne øvrighed fraveg ikke forpligtelsen til at opretholde et forbud mod blodskam, et der gik videre end Moselovens forbud. Selvom det ikke kunne tillades, fremhæver Kjær, at dødsstraffen ikke var garanteret, men derimod er der mulighed for benådning. Omvendt betød det også, at de kunne straffes med en dødsdom, som Kjær også fremhæver.¹⁸⁰ Den kristne øvrighed fastholdt, at Guds lov var ukrænkelig og skulle fastholdes. Samtidig kunne de også benåde i de tilfælde, der gik imod Guds lov. Det kan forstås i forhold til den kristne øvrighed, der søgte at vise omsorg for undersåtternes sjælefrelse. For en benådning ville give dem mulighed for at gøre bod og føre et kristent levned fremover. Samtidig kunne en dødsstraf også straffe dem, der brød Guds lov. Dermed kunne den kristne øvrighed bekæmpe synderne i landet med forskellige reguleringsmidler, målet for reguleringen var det samme: Befolkningen skulle tænke og agere kristent, hvilket stemmer overens med udviklingen af et konfessionelt samfund.

¹⁷⁷ Kjær, 2017, 182-183

¹⁷⁸ Rørdam, 1872, 122-123

¹⁷⁹ Kjær, 2017, 184

¹⁸⁰ Kjær, 2017, 186-189

Det kunne ske ved at forbinde den kristne livsførelse med den lutherske husstand og fokuset på familien, der ifølge Holm og Koefoed var så centralt for den evangelisk-lutherske konfessionskultur.¹⁸¹

I den konfessionskultur var modstand mod tyrkisk polygami ifølge Kaufmann en del af den brede kulturelle ramme, men samtidig havde det et konfessionelt særpræg.¹⁸² Tilsvarende var der modstand imod bigami, hvilket kommer til udtryk i dansk lovgivning. Flerkoneri var hverken accepteret i den danske lovgivning eller af de danske teologer. Hemmingsen fordømte det og bortforklarede den gammeltestamentlige polygamiske praksis med, at det var tilladt under særlige omstændigheder, som ikke gjorde sig gældende i dansk lovgivning. Bigami blev en del af lovgivningen imod hor, altså ægteskabsbrydende forhold.¹⁸³ Ægteskabet var kun for en mand og en kvinde. Forbuddet mod bigami understreger dermed ægteskabets centrale position i samfundet. Det var ikke tilladt at indgå flere ægteskaber på en gang. Kun hvis en part var bevidst om, at det var bigami og derved bevidst begik hor, kunne øvrigheden straffe vedkommende. Igen var der en forudsætning for dødsstraf. Mere præcist var den sproglige konstruktion i Ægteskabsordinansens VI.8, at "[...]hand (maaskie) blifver benaadit lifvit af øfrighed[not] for nogen merkelig orsage skyld[...]"¹⁸⁴. Det indikerer, at der skulle særlige årsager til en benådning, men selv da var benådningen usikker. Der var også mulighed for at beholde ægteskabet, men kun det først indgået, hvis den anden part tog dem til nåde.¹⁸⁵ Dødsstraffen understreger, at bigami blev anset som en alvorlig forbrydelse. Men ligesom blodskam udelukkede bigami ikke en benådning, og ægteskabet var der stadig mulighed for at redde. Dermed udelukkede det heller ikke muligheden for at omvende falske kristne til sande kristne.

Dette var ikke den eneste dødsdom for ægteskabsbrud. Kirkeordinansen fra 1537 skrevet på latin forskrev dødsstraf ved førstegangshor. Men det blev allerede ændret i 1539 i den danske oversættelse til dødsstraf for en tredjegangsforseelse, hvorved det fremhæver det problematiske ved gentagelser af forbrydelser. Straffen var det samme i Ægteskabsordinansen. Frederik II fastsatte derimod der allerede dødsstraf for polygami ved første gang.¹⁸⁶ Det indikerer igen vigtigheden af ægteskabet og

¹⁸¹ Holm og Koefoed, 2018, 19

¹⁸² Kaufmann, 2016, 141-143

¹⁸³ Lausten, 2013, 263; Kjær, 2017, 27

¹⁸⁴ CCD II, 295

¹⁸⁵ CCD II, 295

¹⁸⁶ Kjær, 2017, 365, 180

opretholdelsen af Guds ordning for samfundet, som kongen som den verdslige øvrighed forsvarede. At straffen for polygami var hårdere end for hor, kan muligvis forklares med, at hor var brud på ægteskabet, hvorimod polygami var indgåelse af flere samtidige ægteskaber, hvorved ægteskabet som helligt og Guds egen ordning blev brudt og ringeagtet ved at indgå mindst to ægteskaber. Den sande kristne ægteskabsskik var et ægteskab ad gangen, og ægteskabet var centralt for husstanden og dermed samfundet som helhed. Det betød dermed ikke, at det i Frederik II's tid ikke var muligt at rette op og føre et kristent levned igen, da Ægteskabsordinansen åbnede op for det som mulighed. Den kristne øvrighed under Frederik II fremlagde reglerne, der byggede på evangeliets forskrifter for ret luthersk levned. Således ragede undersåtterne ikke uklar med hensyn til deres sjælefrelse. Det var en del af konfessionaliseringen af samfundet og befolkningen.¹⁸⁷ Det kan dermed også ses i forbindelse med et evangelisk-luthersk konfessionelt samfund med kristne ægteskaber og reguleringen af falske kristne.

Gentagelse af sædelighedsforbrydelser var altså slemt, da det illustrerede, at vedkommende ikke havde ændret opførsel, men tværtimod fortsatte sin ukristelige levevis. Ligeledes gjaldt det gentagelse af jomfrukrænkelser, hvor mænd indledte seksuelle forhold med uberygtede jomfruer eller enker. Ved den første forseelse var ægteskab muligt. Men kun hvis forældrene accepterede, og manden havde friet, men trolovelsen endnu ikke var officiel. Var det ikke tilfældet, blev det straffet med en bøde til den verdslig øvrighed og kvindens værge.¹⁸⁸ Dermed understregede kongen, at ægteskabet var den optimale løsning på sædelighedsproblemet. Ægteskabet kunne i sig selv regulere dem, der ikke førte et ret evangelisk-luthersk levned. Det var bedre at være gift, end det var at have utugtige forhold, da utugtige forhold var syndig adfærd. Dermed søgte den kristne øvrighed så vidt muligt at få de usædelige til at søge ægteskabet, da det sædelige liv i ægteskabet var det optimale for deres sjælefrelse.¹⁸⁹ Men som ved gentagende hor var det ikke muligt for gentagende jomfrukrænkelser, fordi vedkommende da udviste ingen intentioner om at stoppe. I Ægteskabsordinansens punkt IV.5 fremgår det det, at fordi:

”[...] en gudfrøchtig øfrighed icke bør[*note*] saadanne grofve synder och forargelse at lade blifve ustraffit, da skulle dend eller de[*note*], som herepter udi slige grofve laster og forargelse[*note*] blifve befundit, icke allenniste bøde epter

¹⁸⁷ Jakobsen, 2018, 289, 295

¹⁸⁸ Kjær, 2017, 359-360

¹⁸⁹ Lausten, 2013, 263

lougen och recessen, men och dømmis udi øfrighedens naade och unaade och enten straffis paa lifvit eller udi andre maade med tilbørlig, alfvorlig, høgiste straf, andre til exempel och forskreckelse.”¹⁹⁰

Det var altså den kongeledte øvrigheds pligt at straffe sådanne forbrydelser, fordi det var syndigt og forargeligt. Den hårdere straf for gentagende jomfrukrænkelser var en ny tilføjelse i forhold til tidligere lovgivning. Men i forhold til den diskursiv praksis var det ikke en ny tanke. Tværtimod var det i overensstemmelse med Hemmingsens opfordring til hårdere straffe for sædelighedsforbrydelser.¹⁹¹ Det stemmer også overens med, at kongen som kristen øvrighed skulle bekæmpe synd. Men citatet her giver også udtryk for, at han så vidt som muligt skulle sikre rammerne for undersåtternes sjælefrelse. Dødsstraffen skulle anvendes som et afskrækkende middel mod usædelighed og synd. Det var en advarsel til andre, så de ikke fulgte samme spor. Loven havde dermed også til formål at regulere befolkningen. Den skulle ikke blot få dem til at afstå fra jomfrukrænkelser som en forbrydelse, men også som en synd. Her kom ideen om den kristne øvrighed til udtryk som en gudfrygtig, men formålet var det samme: Det var undersåtternes sjælefrelse, der blev prioriteret. Det tydelig ses i valget af ordet ”synder”. Det illustrerer også den tætte forbindelse mellem det religiøse og det politiske, da kongen netop skulle bekæmpe synder. Kongen havde forpligtet sig på at håndhæve den kristne tro, så grænsen mellem det verdslige og det religiøse var tvetydig. Til gengæld stod det utvetydigt i Ægteskabsordinansen, at det var kongens pligt at straffe og advare imod synder. Dette var en del af kongens forpligtelse som en kristen øvrighed.

Lovene skulle være i overensstemmelse med evangeliet og særligt De Ti Bud ifølge Jakobsen. At forbedre undersåtternes kristne tro og levned var en del af den kongeledte øvrigheds ansvar.¹⁹² Derfor var der også hårdere straffe for gentagelse af visse sædelighedsforbrydelser, mens der også var mulighed for forbedring af undersåtterne. Altså var Ægteskabsordinansen i overensstemmelse med dette formål, da den udtrykte for en kristen øvrighed, der regulerede og straffede de falske kristne, der truede samfundet

¹⁹⁰ CCD II, 285. Secher påpeger i noten i citatets første linje (note 2 for punktet IV.5 i kildesamlingen), at senere udgivelser af Ægteskabsordinansen har ordet ”tør” i stedet for bør, hvilket kan relatere til frygten for Guds fortørnelse.

¹⁹¹ Kjær, 2017, 179

¹⁹² Jakobsen, 2018, 295

ved at afvige fra ret evangelisk-luthersk levned. Det peger også på udviklingen af et konfessionelt samfund.

Guds fortørnelse: bolskab og løstgighed

De falske kristnes bolskab og løstgighed var ægteskabets og den rette evangelisk-lutherske livsførelses diamentale modsætninger, som risikerede at bringe Guds fortørnelse over riget. De falske kristne og deres levned blev fremhævet i anden lovgivning udover Ægteskabsordinansen. Det indikerer, at det var en vigtig opgave for kongen at regulere de falske kristnes usædelighed. Hvor ægteskabet var den rette skik, var det have seksuelle forhold udenfor ægteskabet og ikke at blive gift imod den skik. Derfor vakte det Guds vrede og skulle straffes. Løstgighed førte til fødsler i dølgsmål, hvorefter kvinderne dræbte de nyfødte. Det vakte Guds vrede, ikke kun på grund af barnemordene, men også på grund af den forudgående løstgighed. I det åbne brev fra den 6. april 1582 satte kongen da ind for at straffe de skyldige barnemordere og mindske løstgigheden i København. For hvis der var milde straffe for løstgighed, ville løstgigheden fortsætte. Skærpelsen over for løstgighed og frygten for Guds fortørnelse optog kongen ifølge Kjær. Derfor skulle straffen for de forbrydelser også have et opdragende aspekt.¹⁹³ Det indgik da ligesom ved jomfrukrænkelse i en konfessionaliseringsproces af samfundet, hvor befolkningen skulle tænke og agere kristent for at undgå Guds vrede. Det var også et forsøg på at hindre en levevis, der vakte Guds fortørnelse over riget, og hvis det gik ustraffet hen, ville sådan levevis kunne sprede sig. Dermed var det et forsøg på at undgå, at flere undersætter risikerede deres sjælefrelse. Derfor skulle den kristne øvrighed håndtere og straffe denne risikable løstgighed.

Løstgighed var en modsætning til et ægteskabelige forhold. Ugifte kvinder udgjorde en trussel for ægteskabet.¹⁹⁴ Men der var også en mere konkret form for modsætning til ægteskabet. Bolskab var en form for konkubinats, hvor parret levede som ægtefolk uden at være det.¹⁹⁵ Det var altså igen noget, der var direkte modstridende med den vigtighed, som ægteskabet fik i den evangelisk-lutherske tro. Historikeren Troels Troels-Lund pointerer om bolskabsforbuddet i missivet af 11. juni 1580 til landets superintendenter, at: ”Udstedelsen af dette brev var en *tydelig sejr for kirken*.”¹⁹⁶ Bolskab var syndigt levned, som den kristne øvrighed forsøgte at regulere ved at sende missivet. De skulle få præsterne til at

¹⁹³ Kjær, 2017, 175-177

¹⁹⁴ Lausten, 2016, 230

¹⁹⁵ Kjær, 2017, 175

¹⁹⁶ Troels-Lund, 1969/1895, 318, hans egen kursivering.

være skrappe på dette område. Først og fremmest skulle præsterne advare, dem der levede i bolskab. Hvis de ikke ville erstatte bolskabet med et ægteskab eller skilles fra hinanden, kunne de blive bandsat, udstedt fra kirken.¹⁹⁷ Bandlysning, altså bekendelse af bandsættelse, var kirkens skrappeste tugtmiddel.¹⁹⁸ I første omgang skulle præsterne håndtere sagen fortroligt imellem parterne og "[...] straffe for saadant et lefnit och paaminde at rette och bedre denum[...]"¹⁹⁹ Herefter kunne de tage skridtet mod en offentlig bandsættelse. Altså udtrykker lovgivningen i tekstdimensionen med ordvalget, at godt nok skulle der straffes, men det var lige så centralt, at de blev irettesat og fik mulighed for at bedre deres levned og gå fra at være falske kristne til sande. Dette udtrykker netop hensigten med det konfessionelle samfund, hvor reguleringen og irettesættelsen af opførsel kunne være med til at forme de kristne til at have et kristent levned igennem ægteskab. Det udtrykker også ideen om den kristne øvrigheds ansvar for undersåtternes sjælefredelse.

Ligeledes udtrykker loven frygten for, at dette skulle sprede sig. Ifølge loven var forhold med løse kvinder, der indtog en rolle som ægtehustruer, og bolskab "[...] gud almechtigste icke til ringe fortørnelse [note], det hellige egteskab til forargelse och dierris jefne kristen til et ont eksempel[...]"²⁰⁰. Dette udtrykker da også den pligt som en kristen øvrighed havde til at regulere, så undersåtterne fik et godt levned, da de ellers ville sprede risikoen for, at de andre undersåtters sjælefredelse kom i farezonen. Et godt eksempel var centralt for at værne imod dårlige indflydelser, og kongens eget liv skulle undersåtterne bruge som eksempel for et moralsk og kristent liv.²⁰¹ Kongen skulle udover at demonstrere det gode eksempel også regulere dem, der ikke førte et kristent levned. Ligeledes skulle han sikre, at undersåtterne ikke påberåbte sig Guds vrede, hverken over dem selv eller riget. Kongen kunne da ikke lade sådanne forbrydelser gå ustraffet. Ægteskabet var helligt, hvilket også blev udtrykt to år senere i Ægteskabsordinansen. Det spejler dermed en social praksis, der havde et fokus på ægteskabet som Guds egen orden og et værn imod dårlige eksempler, der kunne sprede dårlige skikke.

¹⁹⁷ CCD II, 160-161

¹⁹⁸ Wittendorff, 2003, 330

¹⁹⁹ CCD II, 161

²⁰⁰ CCD II, 160

²⁰¹ Lausten, 2017b, 122

Missivet mod bolskab og forhold mod løse kvinder var ikke målrettet imod en speciel samfundsstand, men både adelige og ikke-adelige.²⁰² Karakteristisk her var det, at missivet var sendt til superintendenterne og præsterne, der skulle gøre op med bolskab. Her ses det da tydeligt, at gejstligheden og særligt også de lokale præster blev en del af den verdslige administration, der udførte opgaver og administrerede for kongen. Det ser Christensen som en del af konfessionaliseringen af samfundet.²⁰³ Det var i hvert fald idealet, som kongen ønskede. Han advarede også superintendenterne mod, at præsterne valgte at ignorere sådanne bolskabsforhold. I så fald havde præsterne forbrudt deres kald, og de ville blive straffet af øvrigheden.²⁰⁴ Ingen i samfundet måtte ignorere den fare, som de falske kristne udgjorde med deres løbsagtighed.

Frederik II lovgav gentagende gange imod usædelighed for flere grupper i samfundet. Han indskærpede over for præsterne, at de skulle leve eksemplarisk og ikke begå hor. Ellers var en stor del af sædelighedslovgivningen i perioden rettet mod adelen, som Kjær påpeger.²⁰⁵ Den Kalundborgske Reces fra 1576 indførte fængsling af utugtige adelige kvinder, men det var en allerede kendt regel. Genoptagelsen af reglen var foregrebet i missivet, der skulle regulere løbsagtigheden i Maribo Jomfrukloster i 1572. Gårdsretten fra 1562 regulerede også imod usædeligheden for adelige. Straffen for adeliges udenomsægteskabelige forhold var æreløshed, mens den for tjenestefolk på gården var fysisk afstraffelse eller døden. Reglerne her var ikke nye, men en videreførelse af allerede kendte regler fra før reformationen.²⁰⁶ Reguleringen af adelig usædelighed var dermed ikke ukendt, snarere tværtimod. Det illustrerer, at kongen i samarbejde med det adelige rigsråd ville sikre for, at de adelige ikke var eller blev falske kristne pga. usædelighed. Det skyldes muligvis, at adelen i stigende grad blev en del af øvrigheden, der ligesom kongen eksemplarisk skulle demonstrere en kristen livsførelse for undersåtterne.²⁰⁷ Men ligeledes kunne det også være, at ingen i landet måtte have et ukristeligt levned, og kongen skulle regulere alle samfundsgrupper.

²⁰² Kjær, 2017, 171

²⁰³ Christensen, 2007, 156

²⁰⁴ CCD II, 161

²⁰⁵ Kjær, 2017, 175, 167

²⁰⁶ Troels-Lund, 1969/1895, 452; Kjær, 2017, 169-171

²⁰⁷ Bisgaard, 2017, 323

Derfor er det også en interessant pointe med hensyn til missivet fra 1580, som var målrettet mod både de adelige og ikke-adelige. Dermed blev adelige også fremhævet som en del af lovens målgruppe selvom missivet ikke kun var gældende adelen. Troels-Lund ser indgrebene mod adelstandens usædelighed i lyset af et indgreb mod adelstandens privilegier og kamp for at bevare disse privilegier.²⁰⁸ Det kan dermed også ses i forbindelse med luksusbestemmelserne, der regulerede overdådigheden for de adelige i forhold til de fyrstelige. Der skulle være en rangforskel imellem dem. Troels-Lunds fortolkning er ikke uden merit. For 1582-recessen regulerede også hovedsageligt arveforhold for børn født af viede par, hvor den ene var adelig, og den anden ikke var. Som Kjær også pointerer, er det først med denne reces, at det for at arve adelskab var et krav, at begge forældre skulle være adelige.²⁰⁹ Standshensynet er da tydeligt i loven.

Der var dermed kun to år imellem de to bolskabslove. Årsagen til 1582-recessens udstedelse var, at nogle adelige havde giftet sig med deres ikke-adelige partnere fra bolskab. Det kunne føre til stridigheder og uskikkelig opførsel blandt adelen i fremtiden. Derfor skulle der styr på arvereglerne for de pågældende børn. Recessen tydeliggjorde, at børn født af en ikke-adelig kvinde ikke var adelige og derfor hverken kunne arve slægtsnavnet, våbenskjold eller adelsjorden og -godset.²¹⁰ Det gav dermed udtryk for, at et ægteskab mellem en ikke-adelig og adelig hverken var ulovligt eller umuligt. Det påvirkede blot arveforholdene. Ægteskaberne kaldes også morganatiske, dvs. ægteskab til venstrehånd.²¹¹ Børnene var stadig født ægte. Det understreger vigtigheden af både ægteskabet og betydningen af standshensynet. Ved at indføre morganatiske ægteskaber giver lovgivningen udtryk for, at ægteskabet var en bedre løsning end bolskab. Det var bedre i forhold til den evangelisk-lutherske tro, at ægteskabet blev fuldført, end det var at nægte vielser mellem adelige og ikke-adelige.

Det ændrede dog ikke på, at der var et standshensyn, der også var vigtigt. Det illustreres af arvereglerne. Ægtefødte børn var kun adelige, hvis begge forældre var adelige og viet. For den kristne øvrighed var det bedre, at de forhold blev bekræftet i kirken, end de forblev i bolskab. Det medvirker til udviklingen af et konfessionelt samfund, da det netop fremhævede det rette kristne levned for alle i befolkningen. Ifølge Troels-Lund ændrede det dog ikke på, at adelstanden så ned på den slags

²⁰⁸ Troels-Lund, 1969/1895, 473-474

²⁰⁹ Kjær, 2017, 168-169

²¹⁰ CCD II, 297-298

²¹¹ Wittendorff, 2006, 171-172; Troels-Lund, 1969/1895, 319

ægteskaber.²¹² Men det udtrykker intentionen om at få de adelige til at skulle gifte sig, frem for at lade være. Arvereglerne sikrede, at adelstandens gods og formue forblev i adelstanden, så det kunne ikke være en indvending imod ægteskabet. Recessen fra 1582 fremhævede nemlig også problemet to år tidligere, og fremhævede dermed, at adelen ikke måtte vende tilbage til, at:

”[...]holde boelskab och løse kvinder hos sig och med denum lefve udi obenbarlig forargeligt, løsachtig lefnit[*note*], gud aldmechtigste til fortørnelse, adelige stande til beskemmelse, det hellige echteskab til foractelse och deris jefnchresten til et ondt exempel[...].”²¹³

Ordvalget indikerer, at der både var tydelige kristne aspekter og standshensyn i forbuddet. Selvom teksten refererer til missivet to år forinden, er de ikke identiske. Bolskab var ikke længere det hellige ægteskab til forargelse, men nu vakte det derimod foragt. Forskellen var ikke stor, da levnedet stadig også blev betegnet som forargeligt. Bolskab var både ringeagtet og vakte harme i befolkningen. Guds fortørnelse var heller ikke længere kvalificeret med ”ikke til ringe”, men derimod uden kvalifikation. Derfor virkede fortørnelsen grænseløs. Bolskab og forhold med løse kvinder var altså på to år blevet værre, hvilket også kan skyldes forskellen i lovgivningstyperne. Det første var et missive til superintendenterne, der måtte kende diskursen, mens recessen sigtede bredere til alle adelige som primær målgruppe og skulle markere kongens position for alle. Den mest signifikante ændring fra 1580 var også målrettet adelen, da betegnelsen adelig stand til beskæmmelse var en tilføjelse til 1582-recessen. Det genfindes ikke i missivet fra 1580. Der blev dermed indført et standshensyn i 1582 i lovgivningen, men det var ikke noget nyt, at usædelighed beskæmmede adelen i forhold til den diskursive praksis. Gårdsretten straffede som nævnt kønslig omgang imellem ugifte med æreløshed. Den standsbevidste adelige stand blev dermed reguleret igennem dens ære og status. Standshensynet var vigtigt. Men sætningen fremhæver, hvorfor det var en ukristelig livsførelse i form af Guds fortørnelse, det hellige ægteskab og et ondt eksempel for andre kristne.

De adelige kunne ifølge recessen dermed stadig have et forhold og bevare deres stand, hvis de havde et forhold til en ikke-adelig. Dog udgjorde standshensynet en central del i form af arveretten og

²¹² Troels-Lund, 1969/1895, 318-320

²¹³ CCD II, 296

bestemmelserne for, hvem der kunne betegnes som adelig. Det var dermed muligt, at et ægteskab mellem en adelig og en ikke-adelig ikke var velanset blandt adelen. Men for kongen og rigsrådet var det centralt, at de netop blev gift og ikke beskæmmede adelstanden, der skulle være et godt eksempel. Ligeledes var det centralt, at de blev gift af kristne årsager, som det ses i vægtningen af de utvetydige kristne aspekter i lovgivningen. Kongen og rigsrådet var ifølge Troels-Lund optaget af, at Guds fortørnelse ville bringe ulykke over riget, hvis ikke de satte ind imod løbsagtigheden.²¹⁴ Derfor var ægteskab mellem adelig og ikke-adelig i evangelisk-lutherske optik bedre end bolskab. Ægteskabet var helligt. Det var ifølge Ægteskabsordinansen, der udkom samtidig, Guds egen orden. Derfor måtte ingen udvise foragt over for det. Vægtningen af de kristne aspekter over for standshensynet betyder, at lovgivningen ikke kun kan ses i relation til standshensyn, men også udviklingen af et konfessionelt samfund igennem reguleringen af befolkningen til at have kristent levned. Selvom adelen som stand var privilegeret, havde den også forpligtelser. Det var forventet, at adelstanden skulle være et godt eksempel for menigmand, også når det gjaldt troen.²¹⁵ Derfor skulle adelen også efterleve den sande kristne tros fremhævelse af ægteskabet som den kristne pligt, hvor alle andre kønslige forhold var usædelige.

Ingesman argumenterer for, at kongen og kirken i den lutherske ortodoksi bestræbte sig på at undgå Guds vrede over landet.²¹⁶ Men det startede altså før det. For Guds fortørnelse var et bærende argument i bolskabsreguleringerne i både 1580 og 1582, selvom der også var andre hensyn i lovene. Det indgik dermed også i den sociale praksis, der gjorde op med usædeligheden og løbsagtigheden i forbindelse med den evangelisk-lutherske konfessionskultur og dens fokus på ægteskabet og familien. Den kristne øvrighed regulerede dermed for at gøre op med de falske kristne og få dem til at vie sig som sande kristne, om end standshensyn gjorde, at arvereglerne også skulle fremføres. På den måde udtrykker lovgivningen en regulering af befolkningen til at have et kristent levned. Dermed hørte der også mere til ægteskabspolitikken end et ønsket om større kontrol med ægteskabet og samfundet. Det prægede ifølge Wittendorff ellers periodens lovgivning.²¹⁷ Det var også den kristne øvrighed, der styrede i retning mod en evangelisk-luthersk forståelse af ægteskabet og dets plads i samfundet.

²¹⁴ Troels-Lund, 1969/1895, 455

²¹⁵ Jakobsen, 2019, 284

²¹⁶ Ingesman, 2006, 140

²¹⁷ Wittendorff, 2006, 171

Sammenfatning

Ideen om den kristne øvrighed kommer til udtryk i lovgivningen i form af omsorg for undersåtternes sjælefrelse, denne omsorg udtrykkes igennem reguleringen af befolkningens levned. Lovgivningen udtrykker reguleringen af befolkningen til at have et kristent levned ved at fordømme det uønskede, men samtidig vise det rette alternativ. Lovgivningen fremhævede adfærd, der var til Guds fortørnelse eller på anden vis afveg fra evangelisk-luthersk levned, men samtidig søgte den at fremme adfærd, som ansås i overensstemmelse med den sande tro. Præsterne og superintendenterne var en del af tilsynsførelsen, da med embedet fik de også et verdsligt formål. Deres verdslige formål stemmer overens med konfessionaliseringen af samfundet. Lovgivningen udtrykker da kongens hensigt om at regulere befolkningen til ret evangelisk-luthersk levevis hvad angår bl.a. luksus. Særligt tydeligt ses det i sædelighedslovgivningen, hvor særligt ægteskabet fik en central position. Ægteskabet var Guds ordning og kunne være en løsning på usædelighed i sager som f.eks. trolovede der begik lejemål, samt i bigami var det også en mulighed, hvis der blev benådet. Det gjaldt for kongen som leder af den verdslige øvrighed om at bedre befolkningens levned. Hvor ægteskab ikke var en mulighed, blev der slået hårdt ned på usædelighed med en strafferamme, der for visse af forbrydelserne f.eks. gentagende jomfrukrænkelser og potentielt set også bigami indebar dødsstraf. Det var altså potentielt en hård regulering af de falske kristne og deres levevis som kongen fremførte i loven, som peger i retningen af hensigten om at udvikle et konfessionelt samfund.

Ved at håndtere rigets interne problemer kunne Frederik II markere den evangelisk-lutherske konfession både over for afvigere såvel som ikke-afvigere. Dette gjorde han samtidig med, at han reagerede på udviklinger i udlandet og andre konfessioner, som han ikke ønskede ind i landet.

Den udefrakommende konfessionelle ustabilitet

Den kristne øvrighed skulle sikre og konsolidere den sande kristendom i riget for at drage omsorg for undersåtternes sjælefrelse. Det betød, at den sande tro ikke måtte blive infiltreret af falsk lære. Kongen forsøgte via lovgivning at regulere befolkningen til at have et levned i overensstemmelse med den evangelisk-lutherske tro. Men for at sikre rammerne for sjælefrelse skulle kongen som kristen øvrighed også sikre, at den sande tro og lære stod stærkt. Dermed udgjorde konfessionel ustabilitet uden for landets grænser en trussel mod troen i landet, hvis den trængte ind i landet. Det blev derfor også kongens opgave at værne imod udefrakommende konfessionel ustabilitet.

Danmark var ikke et isoleret kongerige. Riget havde mange forbindelser til andre lande i form af dynastiske relationer, handel, militære forhold og alliancer samt universitetsforbindelser. Udefrakommende teologiske udviklinger påvirkede Danmark, men ikke nødvendigvis så hurtigt som andre steder. Perioden var netop præget af konfessionelle udviklinger, og der var flere opgør mod protestantismen i form af modreformationen, hvor den katolske kirke søgte at genvinde de protestantiske områder, såvel som intern strid blandt protestanterne.²¹⁸ Disse eksterne udviklinger påvirkede også Danmark. Derfor er det væsentligt at opridse kort, hvorfor disse udviklinger skabte frygt i Danmark.

For det første kunne de konfessionelle stridigheder uden for landets grænser være blodige. Det var tilfældet i England mellem katolikker og protestanter under den katolske dronning Mary I. Dog var konflikten mindre blodig under den anglikanske Elizabeth I. Ydermere var der en blodig konflikt i Frankrig imellem de calvinistiske huguenotter og katolikerne fra 1559-1598, med huguenotterne som ofre i den massakre, der betegnes Bartholomæusnatten i 1572. Ligeledes var der blodig borgerkrig i Nederlandene i anden halvdel af 1500-tallet.²¹⁹ Konflikterne uden for Danmark kunne altså være blodige og langvarige og true freden i riget.

For det andet var der også et sikkerhedsmæssigt aspekt i forhold til konfessionen. Udviklingen i de konfessionelt uroplagede lande gjorde, at Frederik II frygtede en katolsk konspiration imod protestantismen. Derfor var det også problematisk, at den svenske konge Johan III (r. 1568-1592) i 1570'erne overvejede at genindføre katolicismen. Frederik II tydeliggjorde ifølge Grønder-Hansen, at

²¹⁸ Rasmussen, T., 1990, 10-11, 15-16; Lockhart, 2004, 1-4; Wittendorff, 2003, 250

²¹⁹ Skovmand, 2017, 313; Harste, 2017, 301, 296; Lockhart, 2007, 58, 67

Danmark ikke ville acceptere det. Det skete dog heller ikke, men det afhjalp heller ikke frygten for et katolsk komplot. Derfor ville han have at alle protestanter skulle stå sammen imod katolicismen, selvom han ikke accepterede afvigelser fra troen indført af Christian III i Danmark.²²⁰

Der var altså en frygt for blodige konfessionelle konflikter og katolske komplotter mod protestantismen. Et tredje aspekt var frygten for en splittelse på protestantisk side, der ville svække modstanden mod katolicismen. Protestanterne bestod af flere konfessioner, hvoraf de to store var den evangelisk-lutherske og den calvinistiske. Striden imellem de to konfessioner i anden halvdel af 1500-tallet bliver af historikere også betegnet som den anden reformation. Nadverspørgsmålet var et af de store teologiske stridspunkter. Politisk var striden imellem de to konfessioner også problematisk, især i de tyske territorier, da Augsburgfreden fra 1555 kun anerkendte protestantismen i form af den evangelisk-lutherske konfession.²²¹ Som dansk konge hørte Frederik II teknisk set ikke under Augsburgfreden, men dette forhindrede ikke frygten for calvinisternes indflydelse i landet. Bisgaard argumenterer for, at kongen netop aktivt søgte at forhindre en anden reformation i landet.²²² Derfor var kryptocalvinister en trussel som falske kristne. De foregav at være evangelisk-lutherske, men var reelt calvinistiske. De kunne dermed ødelægge troen indefra. Der var også frygt for, at nogle ville slå splid imellem de evangelisk-lutherske teologer internt og ødelægge troen på den måde.²²³

Den evangelisk-lutherske konfession var teologisk splittet efter Luthers og Melanchthons død. Specialet fokuserer ikke på de teologiske nuancer, men i grove træk bestod konflikten i, at gnesiolutheranere ville bevare en ren og ortodoks evangelisk-lutherske lære, mens filippisterne havde tolkninger, der mindede om calvinismen. De blev derfor set som havende kryptocalvinistiske tendenser, særligt i forhold til nadverspørgsmålet. Selvom de fleste danske teologer var filippisterne, ville Frederik II ikke officielt vælge side i stridsspørgsmålet.²²⁴ Fremfor alt søgte Frederik II at undgå splittelse i kirken og bevare den konfessionelle enhed. Teologiske debatter var skadelige for den uniformitet, der var formet i landet. Derfor skulle de undertrykkes. Det forsøgte Frederik II at gøre med lov. Censurlovgivningen fra 1562 foreskrev, at alle danske bøger og udenlandske religiøse værker skulle godkendes af de lærde ved

²²⁰ Grønder-Hansen, 2013, 184-189; Lockhart, 2007, 39-40; Lockhart, 2004, 165

²²¹ Bach-Nielsen, 2012a, 233; Rasmussen, T., 1990, 16

²²² Lyby, 1900, 32-33; Bisgaard, 2007, 137

²²³ Bach-Nielsen, 2012b, 168-169; Lausten, 2013, 168

²²⁴ Bach-Nielsen, 2012a, 224-225; Lockhart, 2004, 74-75

universitetet for at undgå at skade den sande religion, og fra 1576 skulle superintendenterne og lensmændene sammen med teologerne føre tilsyn med udenlandske værker.²²⁵ Ydermere indskærpede Frederik II i 1574 overfor præsterne, at de ikke måtte blande sig i teologiske diskussioner, og at de skulle følge og prædike efter *Confessio Augustana*. Ifølge Lockhart fokuserede kongen på at skabe konformitet udadtil i forhold til den evangelisk-lutherske konfession. Så længe der var det, begrænsede han ikke for private dyrkelsesformer.²²⁶ Det var dog ikke helt så simpelt. For som specialet har argumenteret for, så forsøgte Frederik II som kristen øvrighed få sine undersåtter til at have den rette evangelisk-luthersk skik og det rette levned. Det betød også, at udefrakommende konfessionel ustabilitet truede den skik og harmoni, han tilstræbte opbygget. Den sande tro skulle altså beskyttes og frygten for udefrakommende konfessionel ustabilitet kom til udtryk i lovgivningen.

Den udefrakommende trussel mod landets konfession skulle håndteres. Internt i Danmark håndterede Frederik II som den kristne øvrighed de falske kristne og gennemførte love som regulerede befolkningens levned i retningen af korrekt kristent levned. Dermed udviklede han et konfessionelt samfund. Men her kan der argumenteres for, at den udvikling ligeledes skal ses i forbindelse med afværgelsen af udefra kommende konfessioner. At forhindre udefrakommende konfessionel ustabilitet i at få fodfæste kunne medvirke til intern konfessionel konsolidering, ligesom konsolideringen var et redskab imod ustabiliteten. Dermed kan der argumenteres for, at afværgelsen af falske kristne i form af fremmede var en måde at sikre et samfund af rettroende undersåtter. Dette påvirkede forholdet til de udlændinge, der kom til Danmark, hvad end de var handelsfolk eller religiøse flygtninge.²²⁷

De fremmede i landet

De fremmede kom til landet med forskellige religiøse og konfessionelle baggrunde. Ifølge Kaufmann opfordrede teologerne i Wittenberg til, at kongen som den verdslige øvrighed i fredstider ikke måtte tolerere tilstedeværelsen af andre konfessioner i riget. Kun hvis den politiske stabilitet var truet, kunne der accepteres tolerance. Men selv da skulle kongen fremme den sande tro.²²⁸ Frederik II ville ikke acceptere konfessionel pluralitet inden for landets grænser, end ikke under den nordiske syvårskrig mod

²²⁵ Appel, 2001, 383-385

²²⁶ Lockhart, 2004, 77-78, 80-81

²²⁷ Lockhart, 2004, 74; Bach-Nielsen, 2012b, 167-168

²²⁸ Kaufmann, 2007, 110-111

svenskerne (1563-1570). Derimod ville han fremme den rette tro i både krigstid og fredstid.²²⁹ Derfor udgjorde direkte militære trusler ikke den eneste forhindring for dansk sikkerhed. For de fremmedes heterogene religiøse opfattelser også var en trussel mod sikkerheden og den konfessionelle stabilitet.²³⁰

Derfor blev der også den 20. september 1569 udstedt 25 artikler, der havde til formål at regulere, hvem der måtte komme ind i landet på basis af religiøse tilhørsforhold. Formålet med udstedelsen af artiklerne var lagt klart ud i den indledende proklamation fra kongen: Det var frygten for, at der skulle komme konfessionelle stridigheder ind i landet. Det forklarede han således:

”Tha paa thet saadanne wlempe maa i tide forekommis, och wore Riger, Lande och Wndersotte mue bliffue wed thend reene och wforfalskit Lærdomme, som Wi haffue annammit, och hoss huilcken Wi med Guds hielp, saa lenge Gud sparer oss Liffuet, blifus wille[...]”²³¹

Tekstmæssigt fremhæves det her, at versionen af kristendommen i landet var den rene og uforfalskede udgave. Ligeledes understregede kongen, at landet og undersåtterne skulle fastholde denne tro, så længe de var i live. Det skal forstås som en del af den bredere sociale praksis i Europa med de konfessionelle stridigheder, at det netop blev fremhævet, at dette ikke skulle ind i Danmark. Artiklerne demonstrerer, at Frederik II modsatte sig afvigelser fra den gældende tro i landet indført af Christian III. Ligeledes skulle artiklerne ikke åbne op for teologiske diskussioner. Dog argumenterer Rørdam for, at den vage nadverfremstilling mødte kritik i samtiden fra Christian III's tidligere hofprædikant, men selv der skulle det ikke åbne op for diskussioner.²³² Frygten for udefrakommende konfessionel ustabilitet kommer dermed til udtryk i lovgivningen igennem en frygt for at der vil komme falsk lære ind i landet og det truede undersåtterne, der kunne blive lokket væk fra den rene lære. Falsk lære kunne dermed vække flere falske kristne. Samtidig udtrykker det også ideen om den kristne øvrigheds omsorg og ansvar for religionen. Det blev netop fremhævet, at det var undersåtterne, der skulle blive ved den evangelisk-lutherske tro.

²²⁹ Lockhart, 2007, 113-116; Lockhart, 2004, 290; Grønder-Hansen, 2013, 204-206, 173

²³⁰ Lockhart, 2004, 140

²³¹ DKL II, 126-127

²³² Rørdam, 1872, 106-207

Den sande tro

Fremmedartiklerne definerede ifølge Lausten den sande tro i de teologiske hovedlinjer i den evangelisk-lutherske konfession, samtidig med at den også udlagde det, der blev taget afstand fra.²³³ Hovedsageligt var *Confessio Augustana* en ret regel at følge ligesom de oldkirkelige symboler i form af den apostolske bekendelse, nikænske bekendelse og ambrosianske lovsang. Dermed var *Confessio Augustana* ved lov bindende i Danmark for første gang.²³⁴ På den anden side blev muslimer afvist som underlagt af Djævelen ligesom alle andre trosretninger, der ikke bekendte sig til evangeliet. Katolikkerne, eller papisterne, blev også fordømt af trosmæssige årsager, heriblandt messen og skærsilden. Ligeledes blev anabaptisternes gendøberi og forskellige former for kætteri fordømt.²³⁵ Det var altså også en måde at afklare og fastlægge konfessionen uden at åbne op for intern diskussion i landet. Samtidig tegnede Fremmedartiklerne et fjendebillede af andre konfessioner, som ikke måtte få fodfæste i landet.

Som del af hovedlinjerne i den etablerede konfession i landet fremhævede Fremmedartiklerne også ægteskabet. Vigtigheden af ægteskabet i forhold til konfessionen i Danmark kom til udtryk i artikel XXII, der i sin fulde lyd: ”Om de dømmes, at Ecteskab er allereneste en Mands oc en Quindis lofflig tillhobe føielse.”²³⁶ Ordet ”tilhobe” betyder ”sammen”, så ægteskabet er det eneste sted hvor en mand og kvindes må sammenføjes, altså forenes. Dette stemmer da også overens med sædelighedslovgivningens fokus på ægteskabet som værende det eneste sted, hvor seksuelle forhold var tilladt. Det passer, som specialet har argumenteret for, ind i den evangelisk-lutherske diskursive praksis såvel som den sociale praksis med fokuset på husstanden og familien. Det fremhæver forståelsen af ægteskabet som essentielt, at det blev placeret som en del af konfessionen, som de fremmede skulle sværge til. Usædelighed var i modstrid med ægteskabet. Dertil var de utugtige Djævelens håndlangere, der ville ødelægge samfundsordenen. Vigtigheden af ægteskabet kan også ses som et værn mod konfessionel ustabilitet, da det i sig selv var stabiliserende.

Ligesom ægteskabets centrale placering i konfessionen, var det også centralt for den verdslige øvrighed at understrege sin egen rolle i samfundet. Det evangelisk-lutherske øvrighedsideal fik sit klareste udtryk i netop Fremmedartiklernes artikel XX. Det har Kjær også påpeget i sin undersøgelse af

²³³ Lausten, 2013, 123-124

²³⁴ Kjær, 2017,172; Lyby, 1990, 39

²³⁵ DKL II, 129-134. Specifikt artiklerne hhv. II, XVII, XXIII, XV, og III.

²³⁶ DKL II, 134

sædelighedsreguleringen og centralmagten som det eneste sted, hvor øvrighedsidealet kommer direkte til udtryk i lovgivningen.²³⁷ Dermed var den kristne øvrighed som vogter af de to tavler heller ikke til diskussion. Fremmedartiklerne krævede, at udlændinge bekræftede, at de delte denne opfattelse af øvrigheden:

”Om de bekiende, at Øffrighed er Guds ordning: Om de bekiende, at den Verdslig Øffrighed skal met all flid tage vare paa, at begge Guds Lows taffler ved mact holdis: Om de tro, at it Christet Menniske maa oc kand være vdi Øffrigheds befalning met en god Samuittighed: Om de mene, at Øffrighed maa vden Guds fortørnelse straffe effter sine Lowe de onde, som skyldige ere oc offuertrædere. Item, om hand maa straffe met Suerd Guds bespottere. Desligste om Øffrigheden maa met Vaaben oc verge beskerme sine Vndersatte imod Fienders vold oc wret.”²³⁸

Det var altså en central del af troen og det konfessionelle særpræg, at øvrigheden havde forpligtelser i forhold til begge Moselovens tavler. Men ligeledes var det også en central del af konfessionen, at øvrigheden havde retten til at straffe dem, der overtrådte lovene og bespottede Gud. Ligesom i Den Kalundborgske Reces blev det også fremhævet, at øvrigheden var indstiftet af Gud, hvorfra øvrigheden havde sin autoritet. Dette kan også ses som sammenhængende med en frygt for oprørere, der kunne true samfundet, hvilket de falske kristne kunne. Frederik II fremhævede også øvrighedens strafferet over for dem, der overtrådte loven og ringeagtede Gud. Det var dermed et udtryk for, at den kongelige øvrighed potentielt set straffede de onde fjender, der ville bringe konfessionel ustabilitet ind i landet. Lausten argumenterer for, at valget af ordet ”sværd” betyder, at dødsstraf var mulig ved gudsbespottelse. Men ordvalget kan også tolkes mere bredt i forbindelse med den verdslige øvrigheds magt, som også omtales som et sværd.²³⁹ Her er det tydeligt, at kongen var øvrigheden, da ”han” måtte straffe med sværdet. Øvrighedsidealets i den evangelisk-lutherske konfession var anderledes end andre konfessioners, f.eks. calvinisternes.²⁴⁰ Det var centralt nok at skrive opfattelsen ind i loven, hvorved der blev et værn imod

²³⁷ Kjær, 2017, 387

²³⁸ DKL II, 133

²³⁹ Lausten, 2013, 124; Bisgaard, 2007, 126-127

²⁴⁰ Andersen, 2017, 122-124

andres opfattelser, hvilket også er en måde frygten for konfession ustabilitet kommer også til udtryk i lovgivningen.

Tilsvarende var det også et ideal for undersåtterne at adlyde øvrigheden. Det var ifølge Fremmedartiklerne deres pligt, så længe det ikke gjorde dem til synder.²⁴¹ Det var da igen den kristne øvrigheds omsorg for undersåtternes sjælefrelse, der var central, da den ikke kunne lede undersåtterne til synd, da det ville hindre sjælefrelsen, og dermed skulle undersåtterne være lydige. Det er dog også værd at bemærke, at de tre første efterreformatoriske håndfæstninger undlod den såkaldte oprørsret, der var kendt fra de middelalderlige håndfæstninger. Det passer med en teokratisk opfattelse af, at oprør mod en gudsindsat øvrighed ikke kunne tillades.²⁴² Kravet om lydighed i Fremmedartiklerne spejler da også ideen om en kristen øvrighed, der netop ikke vil føre sine undersåtter ud i synd. Samtidig udtrykker det en frygt for konfessionel ustabilitet, der netop ville kunne føre undersåtterne ud i ulydighed og oprør mod øvrigheden, hvilket var i modstrid med Artikel XX's pointering af øvrigheden som Guds orden.

Artikel XX fremhævede også Guds lovs tavler, men artikel VII specificerede, at Guds lov havde et formål. Guds lov henviser til De Ti Bud, altså Moselovens tavler, som de blev prædikeret i den danske kirke. Guds lov var nyttig i tre anliggender. Det åndelige anliggende var nyttigt for Guds børns liv og levned, mens de to andre anliggender var tættere forbundet med udviklingen af et konfessionelt samfund. Det indvendige anliggende handlede om, at loven skulle internaliseres af undersåtterne, så den fungerede som en rettesnor for deres samvittighed. Det udvendige anliggende derimod var nyttigt for menneskernes indbyrdes relationer i samfundet. Guds lov skulle bestemme levned, sædvaner og omgang.²⁴³ Det skal da forstås som en årsag til kongens pligt til som vogter af Moselovens tavler, hvormed han fik et ansvar for at sikre undersåtternes omgang med hinanden er i overensstemmelse med Guds lov, hvilket passer med en kristen øvrigheds ansvar. Det var også et spørgsmål om at sikre, at de fremmede delte den sande tro. Inkluderingen af artiklen om De Ti Buds rolle i samfundet kan dermed skyldes en frygt for, at nogle ikke ville dele denne sande opfattelse af f.eks. det sjette bud. Kornerup pointerer, at Hemmingsen betragtede anabaptisterne som mere afslappet i forhold til sædelighed, hvilket kunne være problematisk hvis de kom ind i landet.²⁴⁴ Det er dermed også en frygt for udefrakommende konfessionel ustabilitet, der kommer til

²⁴¹ DKL II, 133-134

²⁴² Jespersen, 1994, 173-175

²⁴³ DKL II, 130

²⁴⁴ Kornerup, 1953, XXXV, XXXVII-XXXVIII

udtryk i lovgivningen. En frygt for, at konfessionel ustabilitet ville sprede sig, hvis den forkerte fortolkning af De Ti Bud blev delt.

Frygten for konfessionel ustabilitet var ikke ny, og lovgivning imod de fremmede var ligeledes en del af en længere strategi i dansk politik. For eksempel forbød Christian III også, at dem med falsk tro kunne bosætte sig i landet. Ligeledes bortviste han religiøse flygtninge. Der var da også en diskursiv praksis, der hørte til Fremmedartiklerne, såvel som en social praksis, der fortsatte under Frederik II. I 1567 kom der religiøse flygtninge til Danmark fra Nederlandene. De calvinistiske og anabaptistiske flygtninge var inkluderet i de grupper, som Christian III i sin tid havde afvist at lade bosætte i landet. Lockhart argumenterer for, at flygtningene i 1567 var en medvirkende faktor i udstedelsen af Fremmedartiklerne, for Christian III udstedte også fremmedlovgivning, hvor flygtninge sandsynligvis var en faktor.²⁴⁵ At se Fremmedartiklerne i den henseende giver god mening, da de var målrettet fremtidige udlændinge, men også dem, der var kommet til landet de seneste to år.²⁴⁶ Frederik II havde til hensigt, at de fremmede i landet både med tilbagevirkende kraft og på lang sigt skulle forhøres i deres religiøse overbevisninger for netop at sikre, at de ikke skabte splid og dermed afværge konfessionel ustabilitet.

Fremmedartiklerne var primært målrettet de fremmede for at undgå konfessionel ustabilitet. Men ifølge Lyby var der med Fremmedartiklerne konfessionel forpligtelse om end symbolsk i lovgivningen for alle i landet: ”Fra da af eksisterer der en juridisk gyldig symbolforpligtelse for alle indvandrere, og denne må pr. analogi også kunne gøres gældende overfor landets egne indbyggere.”²⁴⁷ Lyby argumenterer dermed for, at der var to målgrupper, som lovgivningen skulle ramme. Fremmedartiklerne var dermed også et led i statens sociale regulering i udviklingen et konfessionelt samfund, der tilstræbte sande kristne. Da Fremmedartiklerne skulle være et værn imod konfessionel ustabilitet, var de samtidig et værn imod falske kristne. Hvis grænsen imellem de sande og de falske kristne ikke var tydelig, stod befolkningen svagere. At fremtegne konfessionens grundelementer kunne dermed i sig selv give udtryk for frygten for konfessionel ustabilitet ved at danne et værn imod det. Ved at internalisere og regulere efter de 25 artikler stod befolkningen i landet stærkere over for fremmede konfessioner og de falske

²⁴⁵ Lockhart, 2004, 78; Ingesman, 2014, 39-40; Kornerup, 1959, 130

²⁴⁶ DKL II, 127

²⁴⁷ Lyby, 1990, 39

kristne. I artikel X og XII fremhævede kongen muligheden for, at frafaldne og falske kristne kunne blive en del af den sande tro igennem pønitense. Det var at gøre bod, ved at angre, tro og derefter handle retmæssigt. Pønitense stod i kontrast til aflad, der blev omtalt som Antikrists påfund i artikel XXIII.²⁴⁸ Det var dermed en markering af det, der kunne skabe konfessionel ustabilitet i samfundet, men også den rette måde at gøre bod på som sand kristen.

Vogterens gerninger

Fremmedartiklerne var en del af udviklingen af et konfessionelt samfund, hvor konfessionel ustabilitet skulle holdes uden for landets grænser. Ligeledes illustrerer Fremmedartiklerne konfessionaliseringsprocessens pointe om, at statsadministrationen fik støtte af det kirkelige apparat. Artiklerne var først og fremmest henvendt til superintendenterne, der skulle bruge dem til at udspørge udlændingene i deres stifter. Men sognepræsterne i byerne såvel som borgmestrene og rådmændene i købstæderne blev også inddraget i processen. Det var altså en klar understøttelse af det verdslige i form af det gejstlige. For uden gejstligt samtykke fra den lokale sognepræst og superintendent, måtte borgmestrene og rådmændene ikke give borgerskab.²⁴⁹ Superintendenterne skulle anvende artiklerne til afhøring. Men ligeledes kunne de også sikre, at det var den rette tro, der blev forkyndt i riget. Det var dog ikke kun superintendenterne, der fik mulighed for at kunne læse dem. For at se på artiklerne i lyset af diskursiv praksis i form af distribution står det klart, at der var flere, der kunne læse dem. De blev trykt på dansk, tysk og latin. Den 26. december 1569 beordrede Frederik II, at artiklerne blev ophængt på kirkedørene og rådhusene i købstæderne.²⁵⁰ Dermed var det også muligt for dem, der kunne læse et af sprogene, at se, hvad der var gældende tro i Danmark, uden det lagde op til en diskussion. Frygten for udefrakommende konfessionel ustabilitet kommer dermed ikke kun til udtryk i lovgivningen, men også i den brede distribution af Fremmedartiklerne.

Fremmedartiklerne blev ifølge Kornerup og Rørdam anvendt som et redskab til at udspørge de fremmede, der kom til landet om deres tro. Det var ligeledes også et politisk redskab til at forsikre særligt Frederik II's svoger, kurfyrste August af Sachsen (r. 1553-1586), om, at kongen tog truslen fra de andre konfessioner alvorligt.²⁵¹ I det indledende afsnit til Fremmedartiklerne, kongebrevet, foreskrev kongen,

²⁴⁸ DKL II, 131-132, 134

²⁴⁹ DKL II, 127

²⁵⁰ Rørdam, 1872, 105-106

²⁵¹ Kornerup, 1959, 133; Rørdam, 1872, 106-112

at de fremmede skulle forlade riget, hvis de ikke bekræftede deres sande tro. Strengere var straffen for hyklerisk adfærd. Hvis de fremmede beviseligt havde svoret falsk, blev de straffet, ikke kun på formue, men også på livet. Dermed var dødsstraf ifølge Kornerup også en mulighed.²⁵² Dødsstraffen var dog ikke en garanteret straf. I 1574 irettesatte kongen borgmesteren og rådmændene i Helsingør for ikke at være skrappere over for de nederlandske flygtninge, der ofte bosatte sig i havnebyen, men undlod at deltage i gudstjenesten. Byens borgmester og rådmænd skulle opfordre nederlænderne til at deltage, da de eller ville kunne blive straffet og udvist.²⁵³

Det var ikke den eneste gang, der blev udstedt lovgivning, som havde til givet udtryk for frygten for udefrakommende konfessionel ustabilitet og en tilstræbelse på at reducere risikoen for det. Det samme formål havde missivet til borgmestrene og rådmændene i Helsingør og København fra den 12. november 1586. Her blev det gjort klart, at de fremmede skulle forlade landet, hvis de ikke ville lade sig undervise i den rette tro.²⁵⁴ Fremmede, der delte konfessionen, kunne få opholdstilladelse. Tilmed havde den tyske menighed i København fået tildelt Sankt Petri Kirke i 1585 af Frederik II.²⁵⁵ Problemet var de menigheder, der ikke delte konfessionen. Det var superintendenten på Sjælland sammen med de to byers præster, inklusiv de tyske, der skulle undersøge og undervise de afvigende nederlændere.²⁵⁶ Det var igen et ansvar, som den verdslige øvrighed overdrog til kirkens folk. Her synes kirkelig og statslig regulering af de fremmede at flyde meget tæt sammen. Det var på superintendentens anbefaling, at den verdslige øvrighed i de to byer skulle forvise nederlænderne, der ikke ønskede at være på ret kurs.²⁵⁷ Det kan understøtte argumentet om en konfessionaliseringsproces, hvor de gejstlige udførte opgaver for den verdslige øvrighed, og hvor både kirken og staten regulerede befolkningen til at tænke og agere kristent samtidig med, at de forsøgte at stoppe spredningen af konfessionel ustabilitet.

Formaningerne fra 1574 og 1586 indikerer, at det var en vedvarende bekymring, at andre konfessionsgrupper befandt sig i landet, trods Fremmedartiklerne. Frygten for, at nogen skulle komme ind i landet med en anden tro og skabe splid i samfundet, var en alvorlig trussel. Falske kristne kunne

²⁵² DKL II, 127; Kornerup, 1959, 133

²⁵³ Bach-Nielsen, 2012b, 170

²⁵⁴ CCD II, 457

²⁵⁵ Bach-Nielsen, 2012b, 170

²⁵⁶ Kornerup, 1959, 154

²⁵⁷ CCD II, 457

sprede deres falske lære og dermed vække andre falske kristne, og dermed ville befolkningen ikke tænke og agere kristent i forhold til den evangelisk-lutherske tro. Tidsfristen for at forlade landet, hvis de fremmede nægtede at være i overensstemmelse med Fremmedartiklerne var blot tre dage.²⁵⁸ Frygten for konfessionel ustabilitet kommer dermed til udtryk i lovgivningen ved, at de afviste ikke måtte opholde sig i landet for længe, kun længe nok til, at de kunne rejse igen. Muligheden for landsforvisning såvel som dødsstraf indikerer, at udefrakommende konfessionel ustabilitet blev taget alvorligt af den kristne øvrighed. Dog forklarer Lybys argument om, at Fremmedartiklerne også gjaldt kongens danske undersåtter, ikke, hvordan denne dødsstraf skulle kunne overføres til de danske borgere.

Dødsstraf var en mulighed for fremmede, der svor falsk, men ikke den eneste mulighed. Formaningerne fra 1574 og 1586 viser, at der var andre hensyn. I 1586 var det problematisk, at der var nederlændere, der ikke deltog i gudstjenesten, og at de holdt sig adskilt fra de andre kristne i byen, når det gjaldt gudstjeneste. At nederlænderne skulle "[...]møgit mindre bruge det hellig, hogverdige altaris sacramente, meden lefve saa heden udi deris uguddelig hiemmelig fortagene mening, andre christne til forargelse och gud til fortørnelse[...]"²⁵⁹ var et problem for kongen. Det var dermed ikke kun gudstjenesten, der var problematisk, men også deres ringe anvendelse af nadveren, som var et af to sakramenter i den evangelisk-lutherske konfession. Nadverforståelsen var da en måde at skelne de forskellige konfessionelle forgreninger fra hinanden, og forskelle nadverforståelser kunne skabe og havde skabt stor splid, frygt og politisk uro på europæisk plan i anden halvdel af 1500-tallet.²⁶⁰ Derfor ville det kunne dæmpe frygten for konfessionel ustabilitet, hvis nederlænderne deltog i den evangelisk-lutherske nadver. Missivet fra 1586 foreskriver, at kun var dem, der ikke ville lade sig undervise i den sande tro, skulle forvises. Altså var det kun dem, der kunne vække konfessionel ustabilitet, som ikke måtte være i landet. Ligeledes udtrykker det også ideen om den kristne øvrighed, der søgte at få befolkningen i landet til at blive sande kristne. Selv hvis de fremmede nægtede at blive undervist, var straffen ikke døden, men udvisning.²⁶¹ Diskussionen om deres konfessionelle identitet ville dermed sandsynligvis være mindre end ved en dødsstraf, da henrettelser var typisk var offentlige i 1500-tallet.

²⁵⁸ DKL II, 127

²⁵⁹ CCD II, 457

²⁶⁰ Lockhart, 2007, 69-70

²⁶¹ CCD II, 457

Udvisninger var nok ikke til så stort et skue som en offentlig henrettelse, men en udvisning kunne stadig have præventivt sigte.²⁶²

Ligeledes var det problematisk, at de levede med deres ugudelige og hemmelige meninger, der ikke blot var til Guds fortørnelse, men også til andre kristnes forargelse. I ordvalget fremhævede loven dermed de elementer, der gjorde nederlændernes adfærd problematisk. Det var deres hemmelige meninger, som de skjulte, og deres ugudelige karakter. Som Colding tydeliggjorde, skulle en konge som den kristne øvrighed enten fordrive eller udrydde de ugudelige. Det indgik da også i den bredere diskursive praksis i form af konventioner og normer, der blev anvendt som en del af diskursen om de falske kristne. Hvor Lockhart argumenterer for, at Frederik II snarere anså andre protestantiske grene i udlandet som allierede, betegnede han dog ikke nederlænderne i landets levevis som en kristen variant.²⁶³ I stedet beskrev ordet ”heden”, altså hedensk, den måde, nederlænderne levede på med deres særegne meninger. Det var dermed ikke kættersk, hvilket ville være en fordrejning af kristen levevis under en kristen betegnelse. Derimod var det så fremmed en levevis, at det kun kunne være hedensk. Det var også en måde at udtrykke frygt for konfessionel ustabilitet, at deres version af kristendommen blev fremstillet som decideret ukristelig. Dog tyder ”andre kristne” på, at det var en variant af kristendommen, da ordet ”andre” placerede nederlænderne på linje med kristendommen. Dermed blev ”hedensk” brugt til at kvalificere, hvor slem deres levevis var, og hvorfor der skulle sættes ind over for den. Alle andre udgaver af kristendommen end den evangelisk-lutherske konfession var en trussel mod samfundet og troen, og alle andre versioner var noget, der bekymrede kongen. Det var da netop også for at beskytte de andre kristne i landet, at kongen forsøgte at omvende nederlænderne. Det udtrykker ideen om en kristen øvrighed, der søgte at styrke og beskytte troen og drage omsorg for undersåtternes sjælefrelse. Det gjorde kongen netop ved at vogte imod konfessionel ustabilitet.

Fremmedartiklerne illustrerer dermed kongens forpligtelse til at styrke, beskytte og håndhæve den sande kristne tro, som håndfæstningen udtrykker det. Fremmedartiklerne var udover håndfæstningen den ældste af de otte udvalgte love. Dermed var denne lovgivning også med til at videreføre diskursen om øvrighedsidealet som den kristne øvrighed. Fremmedartiklernes øvrighedsideal var den konvention, der

²⁶² Wittendorff, 2003, 302

²⁶³ Lockhart, 2004, 194-195, 165

også illustrativt blev udtrykt i *Besnyderligste Historier* to år tidligere.²⁶⁴ Idealet indgik også som en del af den diskursive praksis, der funderede de efterfølgende love. Det ses for eksempel i missivet fra 1586, at kongen hellere ønskede nederlænderne undervist i den rette tro frem for udvist. Men samtidig udtrykker Fremmedartiklerne også den frygt for konfessionel ustabilitet, som var en del af rammerne i en politisk, religiøs og kulturel kontekst for kongens virke.

Frygten spejler sig i Fremmedartiklernes formål: Kun dem, der delte den evangelisk-lutherske tro, fik lov at blive i landet. Dog kan det, som Lyby argumenterer for, også være et udtryk for den sande kristendoms hovedlinjer målrettet til dansk anvendelse.²⁶⁵ Christensen argumenterer for, at dette var en del af konfessionaliseringen af samfundet, da den nationale identitet fik et konfessionelt præg. Der var ikke et særegent dansk bekendelsesskrift, kongen fastholdt *Confessio Augustana* som konfessionelt grundlag, om end i praksis suppleret af Fremmedartiklerne ifølge Ingesman.²⁶⁶ Frygten for konfessionel ustabilitet kommer altså til udtryk i Frederik II's lovgivning ved at udelukke alle andre konfessioner og regulerede også fremmede i landet i retning af ikke at være falske kristne.

Udefrakommende splittelse

Problemet var ikke kun dem, der allerede var i landet, men også dem uden for landet. Kongen som leder af den verdslige øvrighed skulle holde dem ude og sikre, at de ikke vækkede falske kristne i landet. Allerede i 1561 afviste Frederik II paven legat om at rejse igennem Danmark for at komme til Sverige i forbindelse med det tredje Tridentinerkoncilium. Frygten for modreformationen, et katolsk komplot mod protestanterne og spionage voksede kun med årene, særligt efter Bartholomæusnatten i 1572. Der blev gjort sikkerhedsmæssige foranstaltninger for at hindre spioners indtrængen i landet.²⁶⁷ Modreformationen var ikke succesfuld i Danmark, men det gjorde ikke bekymringen for den mindre. Forbuddet mod teologiske diskussioner imellem præsterne var også en måde at undertrykke den konfessionel ustabilitet, som kongen frygtede.²⁶⁸ Teologiske diskussioner havde ifølge Kaufmann en særlig position i kernen af den evangelisk-lutherske konfessionskultur sammen med det at læse bøger, særligt teologiske værker. Men han påpeger også en forskel imellem konfessionskulturen i de tyske

²⁶⁴ Lausten, 2013, 101

²⁶⁵ Lyby, 1990, 39

²⁶⁶ Christensen, 2007, 152-153; Ingesman, 2014, 31, 41

²⁶⁷ Wittendorff, 2003, 250; Jensen, 1993, 237-242

²⁶⁸ Møller og Østergård, 2013, 175; Lockhart, 2004, 78

områder og de skandinaviske områder. De nordlige konfessionskulturer var mindre præget af interne konflikter i de teologiske debatter end de tyske konfessionskulturer.²⁶⁹ I Danmark søgte man netop at undgå interne teologiske konflikter, da det ville lede til konfessionel ustabilitet. Det var derfor bekymrende, at udefrakommende konfessionel ustabilitet truede den danske konfession.

Dette gjorde sig gældende i tre sager: suspenderingen af Niels Hemmingsen fra universitetet, den fejlslagne danske bekendelse og kirkeordinans, samt problematikken vedrørende *Konkordieformlen* og *Konkordiebogen*. De tre konflikter udspillede sig stort set samtidigt og påvirkede hinanden. Alle tre sager giver udtryk for frygten for, at udefrakommende konfessionel ustabilitet skulle trænge ind i landet.

Hemmingsen blev suspenderet i juli 1579, men forløbet op til var en længere politisk strid blandt Frederik II og udenlandske evangelisk-lutherske fyrster. Problemet var, at teologiske konflikter i Sachsen fik eftervirkninger i Danmark. Kurfyrste August havde fundet ud af, at der var kryptocalvinister blandt teologerne i Sachsen. Som forklaring påberåbte de tyske teologer sig Hemmingsens navn og hans teologiske linje. Derfor opfordrede August Frederik II til at fjerne Hemmingsen og sikre, at der ikke blev prædikeret efter calvinistisk lære i Danmark. Over en cirka femårig periode fra 1574 til 1579 voksede det udenlandske pres på Frederik II til at reagere og slå ned på de tilsyneladende calvinistiske tendenser.²⁷⁰ Efter den første anklage fra Sachsen bad Frederik II i 1575 sin rigshofmester om at formane teologerne til at holde sig til den anerkendte lære og Hemmingsen til at trække sine pointer tilbage. Hemmingsen nægtede, da han mente, at det var en misforståelse, og at hans teologiske linje fulgte Melanchthons. Frederik II markerede dermed ifølge Grinder-Hansen sin nultolerance uden at skabe større splid i den danske kirke.²⁷¹ Presset voksede, og Hemmingsen trak sine kontroversielle pointer tilbage i 1576, selvom han hævdede at være i overensstemmelse med *Confessio Augustana*. Selvom presset voksede, ville Frederik II stadig hverken afvige fra Christian III's linje eller invitere stridigheder ind i landet af frygt for konfessionel ustabilitet i landet. Derimod forsøgte han ifølge Lausten at forsvare Hemmingsen og bebrejde de udenlandske teologer. Til sidst var presset dog så stort, at Frederik II måtte suspendere Hemmingsen fra universitetet. Det var af hensyn til de udenlandske evangelisk-lutherske fyrster, ikke af frygt for, at Hemmingsen bragte konfessionel ustabilitet ind i landet. Lausten påpeger, at Frederik II

²⁶⁹ Kaufmann, 2016, 132-134

²⁷⁰ Glebe-Møller, 2014, 209-215

²⁷¹ Grinder-Hansen, 2013, 174-175

markerede sig ved at sørge for, at Hemmingsens afsked var mildere end de ydmygende fængselsophold, August havde anvendt mod sine teologer.²⁷² Hemmingsen fik et kanonikat ved Roskilde Domkirke og boede i byen, og Grinder-Hansen argumenterer for, at han ikke just mistede al indflydelse.²⁷³ Frygten for konfessionel ustabilitet kommer dermed også til udtryk i kongens forsvar for Hemmingsen såvel som i hans bøjning for det udenlandske pres. Et vedvarende pres kunne muligvis have vakt større konfessionel ustabilitet iblandt protestanterne, der allerede var splittet.

Den anden sag har mere med lovgivningen at gøre, om end en fejlslagen lovgivning. Den danske bekendelse og kirkeordinans af 1561 fik aldrig officiel gyldighed for den danske konfession. Frederik II opfordrede til, at der skulle være en dansk særegen konfession og en opdateret kirkeordinans, hvoraf udkastet fra 1561 kendes. Ingesman ser denne udvikling som en del af konfessionaliseringen af samfundet, hvor konfessionen fungerede som en identitetsmarkør. Hverken danske bekendelsesskrifter eller den nye kirkeordinans blev anerkendt som lov, men snart glemt igen. Derfor fik Fremmedartiklerne ifølge Ingesman pladsen som en delvis erstatningsbekendelse og en slags konfessionel national identitetsmarkør i konfessionaliseringsprocessen.²⁷⁴ Ifølge Lausten rykkede bekendelsesudkastet ikke ved tilhørsforholdet til *Confessio Augustana*. Tværtimod fremhævede det, at det var den sande form for kristendom, og at der ikke skulle være uro eller splid, da religiøs splittelse ikke var godt for sjælefrelse. Forfatteren bag bekendelsesskriftet og kirkeordinansen var sandsynligvis Hemmingsen.²⁷⁵ At det skulle være Hemmingsens udkast ville dermed ikke være underligt, da han jo fulgte Melanchthons opfattelse af kongens pligt til at værne om sjælefrelse, hvilket udkastet understreger i form af, at religiøs splittelse skulle forhindres for sjælefrelsens skyld. Frederik II's opfordring til at lave en dansk særegen konfession kunne dermed være motiveret af frygt for konfessionel ustabilitet, der kunne komme udefra ligesom ved Fremmedartiklerne. På den anden side er det også muligt, at konfessionel ustabilitet er forklaringen på, hvorfor det danske bekendelsesskrift ikke fik gennemslagskraft. Frederik II ønskede muligvis ikke, at åbne for konfessionelle diskussioner eller splittelse. Det var derimod bedre, at landet fastholdt det, som Christian III indførte. Rørdam argumenterer for, at det netop var frygten for forandringer og iveren efter

²⁷² Lausten, 2013, 316-320

²⁷³ Glebe-Møller, 2014, 215; Grinder-Hansen, 2013, 175

²⁷⁴ Kornerup, 1959, 131-132; Ingesman, 2014, 40-41; Ingesman, 2006, 139

²⁷⁵ Lausten, 2017a, 173

at bevare freden, der var motiverende Frederik II's kirkelige holdninger.²⁷⁶ Uanset virker det rimeligt, at frygten for konfessionel ustabilitet var en medvirkende faktor i forhold til lovgivningen.

Frederik II's forsøg på en særegen dansk konfession kom efter de evangelisk-lutherske fyrsters møde i Naumburg i 1561. I forbindelse med den katolske kirkes tredje Tridentinerkoncilium mødtes fyrsterne med det formål at danne fælles front mod katolikkerne. Planen var at genunderskrive *Confessio Augustana* for at demonstrere og opnå større enighed om konfessionen. Frederik II var indbudt, men han hverken deltog eller sendte repræsentanter. Til gengæld udtrykte han, at han fortsat ville fastholde *Confessio Augustana*. Det var altså en fastholdelse af det allerede kendte og en afvisning af det ukendte. Mødet i Naumburg endte heller ikke med at skabe mere konfessionel enighed, snarere tværtimod. Selvom de endte med at vedtage 1530-udgaven af *Confessio Augustana*, var den ændrede udgave fra 1540 ikke uden stor opbakning. Derimod i Danmark var tilhørsforholdet til 1530-udgaven ikke til diskussion.²⁷⁷ Den teologiske og medførende politiske strid om udgaven af bekendelsesskriftet kunne medføre konfessionel uro, hvilket Frederik II ikke ønskede i landet.

Den tredje sag, der hvor frygten for konfessionel ustabilitet kommer til udtryk, er *Konkordieformlen* fra 1577 og *Konkordiebogen* fra 1580, hvor den blev forbudt ved lov i Danmark. Formlen var kreeret for at skabe større enighed om den sande evangelisk-lutherske tro, men den var præget af den gnesiolutheranske faktion. Der var igen pres fra Sachsen. Men i løbet af 1570'erne var venskabet imellem Frederik II og August blevet dårligere, da de ikke længere var af samme sind i spørgsmål om konfessionel politik. Det demonstrerede Frederik II's afvisning af en dansk tilslutning til *Konkordieformlen*. Han ville ikke skabe spændinger imellem de protestantiske faktioner, endsiige splid i den danske kirke. Derfor kunne *Konkordiebogen* der udkom i juni 1580, heller ikke kunne accepteres i Danmark.²⁷⁸ Danmark var ikke det eneste evangelisk-lutherske land, der stod uden for *Konkordiebogen*. Men Ingesman argumenterer for, at det gav Danmark en særstilling i det konfessionelle landskab, at bogen blev forbudt.²⁷⁹

²⁷⁶ Lyby og Grell, 1995, 118; Rørdam, 1872, 262-264

²⁷⁷ Kornerup, 1953, XX-XXII; Kornerup, 1959, 131

²⁷⁸ Bach-Nielsen, 1999, 108-109; Grindler-Hansen, 2013, 50; Lockhart, 2004, 194-197

²⁷⁹ Ingesman, 2006, 139

I missivet til superintendenterne og universitetet, der forbød *Konkordiebogen*, den 24. juli 1580, var forklaringen, at bogen indeholdt lærdom, der var landets rige ubekendt. Dermed ville den kunne forstyrre enigheden i riget.²⁸⁰ Det var altså hensigten at forhindre, at den danske kirke blev splittet i sin lære. Det var i samme ånd, at censurlovgivningen krævede, at teologer og superintender førte tilsyn med udenlandske teologiske, der skulle godkendes før de måtte sælges. Det samme skulle *Konkordiebogen* dermed, men da importen af den blev forbudt, kunne den ikke godkendes. Boghandlerne måtte ligesom præsterne, lærerne og studenterne hverken sælge eller skaffe den. Forbuddet sigtede dermed mod de personer, der kunne skabe splid ved at diskutere, hvad den sande tro var.²⁸¹ Hvor censurregulering ikke var noget usædvanligt og ifølge historikeren Charlotte Appel fungerede for de indenrigsproducerede værker, var det mere problematisk med de udenlandske værker som *Konkordiebogen*. Appel argumenterer for, at de gentagende påbud imod importen af udenlandske bøger også udviser en ineffektivitet. Ligeledes var det en del af den diskursive praksis at begrunde censur af udenlandske bøger med hensyn til religionen som en norm.²⁸² Dette medførte også en social praksis for restriktioner på bogmarkedet, der havde til formål at stabilisere en konfessionel ensartethed.

Selv brændte Frederik II de eksemplarer af *Konkordiebogen*, som Anna (1532-1585), hans søster, der var gift med August, sendte ham. Grinder-Hansens argumenterer for, at afbrændingen af bogen symboliserer ønsket om at bevare harmonien i landet, men også modstanden mod den protestantiske splittelse i Europa.²⁸³ Derimod argumenterer Bach-Nielsen for, at denne afbrænding ikke var af offentlig karakter, men et diplomatisk værktøj, der skulle markere Frederik II's position over for den saksiske familie. Det var centralt, at den netop ikke fik offentlig karakter, der kunne åbne op for diskussioner og splittelse.²⁸⁴ Afbrændingen skulle dermed markere Frederik II's modstand mod splittelse. Men den skulle også markere, at det var et politisk ømtåleligt anliggende, der havde bedst af at blive bag lukkede døre for at undgå diskussion blandt teologer og gejstlige.

²⁸⁰ CCD II, 166

²⁸¹ Lockhart, 2004, 77-78; Grinder-Hansen, 2013, 177

²⁸² Appel, 2001, 388, 383-385

²⁸³ Grinder-Hansen, 2013, 177

²⁸⁴ Bach-Nielsen, 1999, 105, 119-120

Frygten for forførelse

Modsat Grinder-Hansens argument om afbrændingen er der ingen hensyn til den brede protestantiske bevægelse at spore i loven, der forbød *Konkordiebogen*. Den udtrykker derimod blot et ønske om at fastholde den lære, der allerede var i landet.²⁸⁵ Det var den kristne øvrighed, der skulle afværge falsk lære i landet. Derfor skulle den verdslige øvrighed ledet af kongen også håndtere dem, der søgte at splitte de evangelisk-lutherske teologer, da det ville vække de falske kristne i landet.

Frygten for konfessionel ustabilitet kom til udtryk i loven, hvor frygten var for folk, der var åbne for konfessionelle ændringer: ”[...] epter vi icke tvifle paa, at her udi riget jo saa vel som anden steds vel skal findes det folk, som seg til nyt och uenighed skulle lade bevege[...]”²⁸⁶. Sprogligt fremhævede kongen dermed, at han vidste, at der var folk både inden for og uden for landets grænser, der ville tage det nye til sig og dermed ville kunne lade sig blive bevæget til større konfessionel uenighed. Det var da også en del af den politiske ramme set i lyset af den sociale praksis. Kongen kunne regulere dem, der allerede var i landet igennem bl.a. lovgivning Bisgaard argumenterer for, at Frederik II lykkedes med at forankre den evangelisk-lutherske konfession i landets menigheder og forhindre sympati for andre protestantiske konfessioner.²⁸⁷ Men det betød også, at kongen kunne gøre det besværligt for dem uden for sin jurisdiktion at trænge ind i landet med splid. Forbuddet mod *Konkordiebogen* var dog en modsætning til Frederik II's afbrænding af de tilsendte eksemplarer. Det var rettet mod superintendenterne og universitetet og dermed ikke en politisk markering bag lukkede døre, men derimod et værn rettet imod dem, der stod for forkyndelsen og uddannelsen af præster og teologer. Forbuddet mod *Konkordiebogen* skal ifølge Bach-Nielsen også forstås som en måde at holde de tyske lærestridigheder ude af landet.²⁸⁸ Det var en måde at markere den sande tro og dermed var andre evangelisk-lutherske fortolkninger falsk lære.

Forbuddet mod *Konkordiebogen* var ligesom Fremmedartiklerne et politisk redskab til at fastholde enigheden i kirken. At forsøge at udelukke konfessionelle ændringer og ustabilitet var dermed en del af en politisk handlingsramme, der prægede det kulturelle miljø. Forbuddet skal også ses i lyset af de fejlslagne konfessionsforsøg og Hemmingsen-problematikken, der understregede, at Danmark fastholdt

²⁸⁵ CCD II, 166

²⁸⁶ CCD II, 166

²⁸⁷ Bisgaard, 2007, 136

²⁸⁸ Bach-Nielsen, 1999, 118

Confessio Augustana som bekendelsesgrundlaget, og der skulle ikke være diskussioner om den eller dens plads i samfundet. End ikke andre evangelisk-lutherske fortolkninger af troen kunne kongen som leder af øvrigheden tillade. Forbuddets formål var at beskytte den sande tro, som allerede fandtes i Danmark. Det stemmer overens med den forpligtelse, som kongen underskrev i sin håndfæstning. Der ikke skulle komme ændringer fra det allerede kendte, hvilket var en tydelig del af lovens formål:

”[...] vi som en christelig øfrighed tragter epter dend renne lere och ennighed at erholde udi disse riger, udi hvilken vi erre opdragen och hafver verit til des, och derforre at hindre och afvende de aarsager, hvorved fred, roe och ennighed kunde forstørris oc andre forføris, hvilket vi och eder paa eders embits vegne ville hafve befallit oc paalagt.”²⁸⁹

Det var altså den kristne øvrigheds opgave at vedligeholde den rene lære og enighed. Samtidig skulle den også hindre forstyrrelser af freden og enigheden. Loven udtrykker ligeledes ideen om den kristne øvrighed, da den fremhæver, at den kristne øvrighed havde et ansvar for at sikre, at ingen undersåtter blev forført af dem, der ønskede konfessionel ustabilitet. Det kan argumenteres for, at frygten for, at undersåtterne kunne blive forført, udtrykker omsorgen for deres sjælefrelse. Det var dermed kongen som øvrigheds opgave at sikre, at undersåtternes sjælefrelse ikke blev risikeret ved tvivl om den sande lære, altså skulle de værne imod falske kristne og falsk lære. Kornerup fremhæver et teologisk aspekt og et udenrigspolitiske hensyn i forbuddet.²⁹⁰ Men ved at se det i lyset af en kristen øvrighed går det videre end blot teologisk enighed og politisk stabilitet. Det er også et forsvar for den rene lære, som kongen skulle beskytte og styrke for at drage omsorg for undersåtternes sjælefrelse ved at fordømme anden lære, men fremhæve den sande lære.

Det var en kristen øvrighed, der uddelegerede opsynet med undersåtterne til superintendenterne. Men universitetets teologer blev også holdt til ansvar. Superintendenterne og teologerne var da de to andre instanser ud over kongen i Ingesmans udlægning af magtens trekant i et samfund uden en formel kirkeinstitution. Denne magtfordeling ser han som central for udviklingen af et konfessionelt samfund fordi det sikrede en vis homogenitet i konfessionel praksis på de forskellige niveauer.²⁹¹ Det var også de

²⁸⁹ CCD II, 167-168

²⁹⁰ Kornerup, 1959, 152

²⁹¹ Ingesman, 2014, 36-37

to grupper, der skulle sikre, at *Konkordiebogen* ikke kom ind i landet, ved at holde opsyn med præsterne, boghandlerne i stifterne og de udenlandske boghandlere, der kom til landet. Teologerne og superintendenterne var dermed ikke blot en del af magtens trekant i udformningen af lovgivningen og den konfessionel politik. De var også centrale aktører i udførelsen af den konfessionelle politik. Så superintendenterne og præsterne igennem fingrene med dette forbud, blev de blive fyret og straffet af øvrigheden uden nåde. Straffen blev ikke nærmere specificeret. Derimod enhver dansk boghandler, der førte bogen, blev straffet med et forbrudt boslod, altså ejendom, og døden.²⁹² Der var da en del spænd imellem straffene, men pointen var, hvem der deltog som øvrighedens forlængede arm i administrationen og udviklingen af et konfessionelt samfund. Selvom Appel er enig med Bach-Nielsen om, at forbuddet mod *Konkordiebogen* markerede afstandstagen til de tyske lærestridigheder, ser hun det ikke som en del af reguleringsprocessen for at forhindre trosmæssige afvigelser i menighederne.²⁹³ Afvigelserne ville kunne skabe religiøs uro, men de skulle komme et sted fra. Ved at forbyde bogen og dens variation af konfessionen for præster, studenter og boghandlere forsøgte kongen netop at forhindre uroen i at kunne nå ud og skabe trosmæssige afvigelser i menighederne. Derfor skulle teologer og superintendenterne holde opsyn med at det ikke skete.

Det er muligt, at Frederik II ikke ønskede, at teologerne skulle læse og diskutere *Konkordiebogen*. Bach-Nielsen påpeger, at Frederik II ikke tillod teologerne at give respons på den *Togiske Bog* (1576), der også var en evangelisk-lutherske enighedsformel. Det skyldtes ligeledes hans forsøg på at fastholde den konfessionelle uniformitet i landet.²⁹⁴ Det er dermed også muligt, at Frederik II ikke ønskede at give teologerne mulighed for at diskutere indholdet af *Konkordiebogen*. Bogens forbud sigtede mod at holde udefrakommende splittelse fra landets teologer. Hvis ikke den var blevet forbudt, skulle teologerne have undersøgt bogens indhold ifølge censurlovgivningen.

Altså kommer frygten for udefrakommende konfessionel ustabilitet til udtryk i loven, der forbød *Konkordiebogens* indførelse. Som den kristne øvrighed skulle Frederik II sikre, at ingen af undersåtterne blev forført af de falske kristne til at blive falske kristne. En splittelse blandt teologerne ville kunne skabe splid blandt præsterne, der blev uddannet ved universitetet, og dermed også i menighederne. Det kunne

²⁹² CCD II, 167

²⁹³ Appel, 2001, 117-118

²⁹⁴ Bach-Nielsen, 1999, 108

resultere i et samfund, der ikke var enig om den rette tro, og dermed fragmentere et konfessionelt samfund. Årsagen til forbuddet kunne være, at Frederik II havde set, hvor meget splid det skabte blandt sine trosfæller i de tyske områder. I den tyske konfessionskultur var der en højere grad af intern konflikt og debat om den sande lære end der var i Danmark. Derfor var det også centralt, at bogen blev forbudt. Fordi det forbød ikke bare bogen, men også diskussionerne. Begge dele var centralt for kulturen i de tyske områder, men blev undertrykt i Danmark af en kristen øvrighed.

Sammenfatning

Frederik II frygtede konfessionel ustabilitet og udstedte lovgivning, hvori den frygt kom til udtryk i forsøget på at forhindre udefrakommende stridigheder i at komme ind i landet. Diskussionerne om, hvilken lære, der var den rigtige, blev også undertrykt. Forbuddet mod indførelsen af den gnesiolutheranske *Konkordiebog* blev begrundet med frygten for konfessionel ustabilitet og hensynet til, at ingen af undersåtterne måtte forføres af falsk tro. Bogen var ligeledes præget af tyske lærestridigheder, som Frederik II ikke ønskede, at Danmark skulle deltage i.

I samme ånd havde Fremmedartiklerne til formål at frasortere fremmede, der ville ødelægge den rene lære og vække flere falske kristne. End ikke religiøse flygtninge, der søgte væk fra de blodige konflikter i Europa, var undtaget. Det var ikke kun hensynet til den verdslige sikkerhed, der trådte frem, men også ønsket fra kongen side om en kristen befolkning. Derfor skulle falske kristne forhindres adgang til landet. Selvom der var dødsstraf for at lyve under forhøret, viser senere lovgivning, at de fremmede hellere skulle undervises, så de kunne blive en del af det konfessionelle samfund. Ideen om den kristne øvrighed kom netop til udtryk i lovgivningen om at drage omsorg for undersåtternes sjælefrelse ved at vogte om den gældende tro, så ingen kunne blive forført af andre trosretninger. I stedet fremhævede den kristne øvrighed den kendte og sande tro, som den rette vej. I Fremmedartiklerne blev De Ti Bud, fremhævet som en god rettesnor for private åndelige relationer. Men ligeledes var fungerede de som en indre moralsk rettesnor, såvel som for ydre anliggender i samfundet. Som vogter af Moselovens tavler var det øvrigheden og dermed kongen, der i det sidste tilfælde skulle regulere, bl.a. ved at fremhæve vigtigheden af ægteskabet. Det stemmer da overens med ideen om den kristne øvrighed, som skulle drage omsorg for undersåtternes sjælefrelse. At styrke troen internt i landet var en måde at udvikle et konfessionelt samfund, men det krævede, at troen blev beskyttet mod udefrakommende konfessionel ustabilitet, som ellers kunne true samfundet ved at opildne de falske kristne.

Konklusion

Et konfessionelt samfund var ifølge historikere et, der bestod af sande kristne. Et sådant samfund kunne tilstræbes igennem adfærdsregulering af befolkningen, så de havde et ret kristent levned. Specialet kobler udviklingen af et konfessionelt samfund med ideen om den kristne øvrighed. Den ide byggede på den evangelisk-lutherske reformator Filip Melancthons fortolkning af toregimentelæren. Her var fyrsten vogter af Moselovens tavler og forpligtet til drage omsorg for undersåtternes sjælefrelse. Den verdslige øvrighed skulle at styrke den sande tro og håndtere falsk lære og religiøs splittelse, der true den verdslige orden. Som konge var Frederik II fyrste og leder af den verdslige øvrighed.

Specialet har på skuldrene af forskningen i hhv. udviklingen af et konfessionelt samfund og den kristne øvrighed undersøgt Frederik II's lovgivning om håndteringen af de falske kristne, dvs. alle der ikke var sande kristne. Formålet for specialet var at nuancere billedet af Frederik II's kirkepolitiske virke igennem en undersøgelse inspireret af lingvisten Norman Faircloughs kritisk diskursanalyse. Ordvalget i tekstdimensionen har været vægtet tungt, men også den diskursive praksis og den sociale praksis, som udgjorde lovgivningens kontekster. På den baggrund, konkluderer specialet, at ideen om den kristne øvrighed kommer til udtryk i lovgivningen ved at fokusere på håndteringen af falske kristne. Det medvirkede til udviklingen af et konfessionelt samfund, da kongen tilstræbte en befolkning af sande kristne igennem adfærdsregulering. Frederik II forsøgte at regulere befolkningen ligesom han forsøgte at undgå konfessionel ustabilitet i landet af hensyn til befolkningen og den sande tro.

De otte love, der er undersøgt i specialet, udtrykker ansvaret som lå i den kristne øvrighed. Ordet sjælefrelse er ikke nævnt i lovgivningen, men ideen om den kristne øvrighed kommer til udtryk igennem ordvalget i kilderne. Frederik II forpligtede sig i håndfæstningen på at beskytte, styrke og håndhæve den kristne tro, underforstået som den evangelisk-lutherske konfession. Dog var hvordan han skulle håndtere falske kristne ikke specificeret, men han havde det ansvar. Det danske kongembede illustrerer dermed den tætte forbindelse imellem religion og politik. Det stemte også overens med kirkens repræsentanters anbefalinger. Teologen Niels Hemmingsen understregede forbindelsen imellem en kristen øvrighed og undersåtternes sjælefrelse. Hofprædikanten Niels Nielsen Colding anbefalede kongen at fordrive eller omkomme de ugudelige, inkl. de falske kristne. De opfordrede dermed til, at kongen skulle sikre den sande tro af hensyn til undersåtternes sjælefrelse. Regulering af befolkningen skulle sikre, at falsk tro ikke fik fodfæste i landet, og at Gud ikke straffede landet kollektivt.

Det farlige ved falske kristne var, at de kunne sprede falsk lære og gøre andre til falske kristne, hvorved de kunne true deres sjælfrelse og destabilisere den evangelisk-lutherske tro i landet. Hverken usædelighed eller udefrakommende falsk lære kunne accepteres. Frederik II forsøgte dog at omvende de falske kristne i Danmark til at være sande kristne med et tilsvarende kristeligt levned, da han tilstræbte den sande tros og levned udbredelse og håndhævelse, altså at gøre undersåtterne til bedre, sande kristne. Derfor formanede kongen bl.a. imod ukristelig luksus, overdådighed ved begravelser og usædelighed for at undgå Guds fortørmelse, og at ukristelig levevis spredte sig til andre.

Modsat usædelighed var ægteskabet den rette kristne skik i den evangelisk-lutherske opfattelse. Efter reformationen tilfaldt det den verdslige øvrighed at regulere på ægteskabs- og sædelighedsområdet, derfor har det været vægtet tungt i specialet. Ifølge Frederik II's Ægteskabsordinans var ægteskabet helligt og Guds ordning, hvorved de ikke risikerede Guds fortørmelse over landet for deres kønsliv. Ægteskabet var dermed et værn imod usædelighed og dermed en stabiliserende institution i samfundet, og en del af reguleringen af befolkningen til at have et kristent levned. Alle udenomsægteskabelige forhold var usædelige, og strafferammen inkluderede dødsstraf for visse forbrydelser. Grove synder som gentagende jomfrukrænkelser kunne en kristen øvrighed ikke lade gå ustraffet. Ordet "synder" indikerer også et ansvar overfor befolkningen at sikre en kristen levevis. Derimod var det ved en engangsforseelse muligt at blive gift, hvis blot trolovelsen var indgået, men ikke var officiel endnu. Ligeledes ved bolskab var forbedring af befolkningens levned til et mere kristent et vigtigt. Ved at indgå ægteskabet fik parterne muligheden for at de kunne få et levned, der ikke var Gud til fortørmelse, og de kunne blive sande kristne. Det var vigtigt for den kristne øvrighed at understrege, at ægteskab imellem en adelig og ikke-adelig var bedre end bolskabsforhold. Alle samfundsgrupper skulle have et mere kristent levned.

Frygten for konfessionel ustabilitet kommer til udtryk i lovgivningen, som søgte at forhindre konflikter, både interne evangelisk-lutherske diskussioner og fremmede med falsk lære, der søgte ophold i landet. Derfor blev det forbudt at indføre *Konkordiebogen* i landet af frygt for splid og undersåtternes forførelse af falsk lære fra de falske kristne. Ligeledes skulle fremmede afhøres for at sikre, at de ikke ødelagde den konfessionelle uniformitet i landet ifølge Fremmedartiklerne, hvor der var dødsstraf for at lyve. I praksis skulle nederlænderne, der nægtede at blive undervist i den rette tro udvises. Muligheden for at undervise dem i den rette tro indikerer en stræben efter det konfessionelle samfund.

Specialet konkluderer dermed, at Frederik II's lovgivning udtrykker en regulering af befolkningen til at have et mere kristent levned, da Frederik II som en kristen øvrighed gjorde en indsats igennem lovgivningen for at forbedre og styrke den kristne tro med det formål at sikre undersåtternes sjælefrelse. Ligeledes kommer frygten for konfessionel ustabilitet til udtryk i lovgivningen, da Frederik II som kristen øvrighed søgte at holde uro ude af landet, alt imens han også forsøgte at konsolidere troen internt, hvor han samarbejdede med superintendenterne og teologerne. Ideen kristne øvrighed medvirker dermed til at belyse udviklingen af et konfessionelt samfund, hvor denne øvrighed sammen med kirken regulerede befolkningen til at tænke og agere kristent for at sikre den enkeltes sjælefrelse. Det handlede om at forbedre undersåtternes levned og beskytte troens eksistens for undersåtternes skyld. Derfor tilstræbte kongen en befolkning, der tænkte og agerede kristent, hvilket kom til udtryk i lovgivningen om håndteringen af de falske kristne.

Men den kristne øvrighed kunne også udvise omsorg for undersåtternes sjælefrelse på vis. Det kunne også være igennem understøttelse af kirkeforsorg og skolevæsenet som måder at sikre den sande tro på, som specialet ikke har undersøgt. Ligeledes har specialet også kun kort berørt pønitense, hvilket også er et aspekt hvor den kristne øvrighed kunne komme til udtryk. Specialet har også kun kort berørt symbollovgivning, der markerede en position ved sædelighedslovgivning og forskellen i lovgivning som Fremmedartiklerne, der var mere åben og signalerede også til omverden, og så missivet om nederlænderne, der illustrerer en anden tilgang. At belyse symbollovgivning i fulde kræver at betragte lovens anvendelse og diskutere målgrupperne for lovgivning, om det var Gud, befolkningen eller omverden, der er faldet udenfor specialets fokus. Ligeledes var den kristne øvrighed kun en del af kongens virke, der var f.eks. også skatteforhold. Men den er vigtigt, fordi den er et medvirkende aspekt til at belyse udviklingen af et konfessionelt samfund. Det var dermed ikke kun i den luthersk ortodokse periode i 1600-tallet, at kongemagten søgte at gøre befolkningen til sande kristne igennem sindelagskontrol. Den udvikling kan spejles i udviklingen af et konfessionelt samfund, en proces der var undervejs før og under Frederik II, der ikke blot var en krigerkonge. Frederik II var involveret i de kirkelige affærer. Som kristen øvrighed var han med til at fremme troen blandt undersåtterne. Christian IV's skarpere kurs for kirken byggede altså på udviklingen, der var i gang under Frederik II. Reguleringen af befolkningen viser dermed at konfessionaliseringen var ikke blot staten der skulle have en tæt forbindelse til det kristne, da befolkningen ligeledes skulle være sande kristne.

Bibliografi

Alle ordforklaringer, hvis intet andet er anført, er fundet via: Det danske Sprog- og Litteraturselskab. *Kalkars ordbog*. Web. 20.05.2019. <<https://kalkarsordbog.dk/>>.

Kilder

Colding, Niels Nielsen. *De Besynderligste Historier, Sententzer oc Exempler som findis i den hellige Scrifft om Øffrighedz Kald, Regiment oc Bestilling, Uddragne aff Bibelen ordentlig, fra den føster Mose Bog oc indtil enden i det Ny Testament, met en gantske kort Paamindelse til Øffrighed forklarede*. Kbh.: Laurentz Benedicht, 1567. *ProQuest: Early European Books: printed sources to 1700*. Web. 26/10/2018. <http://gateway.proquest.com/openurl?url_ver=Z39.88-2004&res_dat=xri:eurobo:&rft_dat=xri:eurobo/:rec:den-kbd-pil-130018149916-001>. Fortalen er egen paginering, mens den øvrige bog følger værkets egen paginering.

Rørdam, Holger Fr.(red.). ”1569. 20de September. Religionsartikler, som alle fremmede, der vilde opholde sig her i Landet, offentlig skulde vedkjende sig”. *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, Anden Del. Kjøbenhavn: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, i Kommission hos Universitetsboghandler G.E.C. Gad, 1886. pp. 126-134.

Secher, V.A.(red.). *Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og Andre Kongelige Breve, Danmarks Lovgivning Vedkommende, 1558-1660*. Bind 2: 1576-95. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1889-1890.

CCD II: “1576 21. novbr. Den Kallundborgske reces”. pp. 27-43.

CCD II: ”1580 11. juni. Missive til superintendenterne om, at præsterne skulle advare og eventuelt bansætte dem, som leve sammen med løse kvinder”. pp. 160-161.

CCD II: ”1580 12. novbr. Missive til borgemestre og rådmænd i København og Helsingør om at forvise de Nederlænder, som ikke ville lade sig underivise i deres forargelige meninger”. pp. 456-457.

CCD II: ”1580 24. juli. Missive til superintendenterne og universitetet om forbud mod, at *Konkordiebogen* indføres i riget”. pp. 166-168.

CCD II: "1582 19. juni. Frederik II.s ordinans om ægteskabsager". pp. 270-296.

CCD II: "1582 19. juni. Reces om adelen, som tager bolskab eller ufri kvinder til ægte, og om hvorledes der skal forholdes med börn af slige forhold". 296-299.

Wegener, C.F. (red.). "Kong Frederik IIs Haandfæstning af 12 August 1559". I "Samlinger af danske Kongers Haandfæstninger", i *Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv II*. København, 1856-1860, genoptrykt 1974. pp. 94-101.

Litteratur

Andersen, Svend. "Reformationens politiske tænkning". *Reformationen: 1500-tallets kulturrevolution: bind 1, Europa*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017. pp.105-129.

Andersen, Svend. "Two Kingdoms, Three Estates, and Natural Law". *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*, redigeret af Bo Kristian Holm and Nina J. Koefoed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. pp.189-213.

Appel, Charlotte. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. Bind 1. København: Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag, 2001.

Bach-Nielsen, Carsten. "Den konfessionelle tidsalder". *Kirkens Historie 1500-1800*, bd. 2, redigeret af Carsten Bach-Nielsen og Per Ingesman. København: Hans Reitzels forlag, 2012a. pp. 221-251.

Bach-Nielsen, Carsten. "En rigtig pinlig historie. Frederik II og Konkordiebogen - endnu engang". *Ordet og livet. Festskrift til Christian Thodberg*, redigeret af Carsten Bach-Nielsen, Troels Nørager og Peter Thyssen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1999. pp. 104-20

Bach-Nielsen, Carsten. "Evangelical Brothers in Arms or Potential Revolutionaries? Religious Refugees in Denmark". *Migration und Kulturtransger in Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*, redigeret af Otfried Czaika og Heinrich Holze. Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis 80. Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012b. pp. 165-181.

- Bergenholtz, Henning og Christina Bøgelund. "Hvor præskriptiv er en deskriptiv ordbog? Hvor deskriptiv er en præskriptiv ordbog?". *LexicoNordica*, nr. 9, 2002: 79-107. *Tidsskrift.dk*. Web. 11/03/2019. <<https://tidsskrift.dk/lexn/issue/view/2310>>.
- Bisgaard, Lars. "Den religiøse praksis i en brydningstid". *Reformationen i dansk kirke og kultur, 1517-1700*. bd. 1, redigeret af Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen. Odense: Syddansk Universitetsforhold, 2017. pp. 307-327.
- Bisgaard, Lars. "Det religiøse kongefællesskab 1400-1600". *Den jyske Historiker*, nr. 116. 2007: 120-140.
- Brilkman, Kajsa. "Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid". *Scandia*, bind 82, hæfte 1, 2016: 93-106.
- Cameron, Euan. "The 'Godly Community' in theory and practice of the European Reformation". *The Reformation: Critical Concepts in Historical Studies*, Vol. II, redigeret af Andrew Pettigrew. London og New York: Routledge, 2004. pp. 15-32.
- Cedergreen Bech, Svend. *Danmarks historie - Reformation og Renæssance 1533-1596*, bind 6. 3. udgave København: Politikens forlag, 1985. pp.296-525.
- Christensen, Mogens. "Kirke og statsdannelse 1536-1660". *Den Jyske Historiker*, nr. 116, 2007: 141-164.
- Edelberg, Peter og Dorthe Gert Simonsen. "Changing the Subject. Epistemologies of Scandinavian Source Criticism". *Scandinavian Journal of History*, vol. 40, nr. 2, 2015: 215-238.
- Estes, James M. "The Role of Godly Magistrates in the Church: Melanchthon as Luther's Interpreter and Collaborator". *Church History*, vol. 67, nr. 3, 1998: 463-483.
- Fairclough, Norman. "A Social Theory of Discourse". *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press, 1992. pp. 62-100.

- Gamrath, Helge og E. Ladewig Petersen. *Danmarks historie. Bind 2: Tiden 1340-1648, Andet halvbind 1559-1648*, redigeret af Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch. København: Gyldendal, 1980. pp.452-478.
- Glebe-Møller, Jens. "Omkring suspensionen af Niels Hemmingsen i 1576". *Kirkehistoriske Samlinger*. 2014. pp. 209-219.
- Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen. "Reformationen som kirkeligt og kulturelt program". *Reformationen i dansk kirke og kultur, 1517-1700*. bd. 1, redigeret af Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen. Odense: Syddansk Universitetsforhold, 2017. pp. 13-31
- Grinder-Hansen, Poul. *Frederik 2. - Danmarks Renæssancekonge*, København: Gyldendal, 2013.
- Harste, Gorm. "Fra religionskrige til sakral og sekulær stat i Frankrig". *Reformationen: 1500-tallets kulturrevolution: bind 1, Europa*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017. pp. 285-306.
- Holm, Bo Kristian og Nina J. Koefoed. "Studying the Impact of Lutheranism on Societal Development. An Introduction". *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*, redigeret af Bo Kristian Holm and Nina J. Koefoed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. pp. 9-24.
- Ingesman, Per. "Fromhed styrker rigerne". *Danmark og renæssancen 1500-1650*, redigeret af Carsten Bach-Nielsen, Johan Møhlenfeldt Jensen, Jens Velle og Peter Zeeberg. København: Gads Forlag, 2006. pp. 130-145.
- Ingesman, Per. "Introduction". *Religion as an Agent of Change: Crusades - Reformation - Pietism*, redigeret af Per Ingesman. Vol. 72. Leiden: Brill, 2016. pp. 1-30
- Ingesman, Per. "Reformation and Confessionalisation in Early Modern Denmark". *The Protracted Reformation in Northern Norway: Introductory Studies*, redigeret af Lars Ivar Hansen, Rognald Heiseldal Bergesen og Ingebjørg Hage. Stamsund: Orkana Akademisk, 2014. pp. 29-48.

- Ingesman, Per. "Staat, Kirche und Konfessionalisierung im frühneuzeitlichen Dänemark (1545-1645)". *Regna firmat pietas: Staat und Staatlichkeit im Ostseeraum. Festgabe zum 60. Geburtstag von Jens E. Olesen*. Greifswald, 2010. s. 169-184.
- Jakobsen, Rasmus Skovgaard. *Adel mellem Gud og folk efter reformationen: Adelsvældens øvrighedsideologi belyst gennem de publicerede ligprædikener*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2019.
- Jakobsen, Rasmus Skovgaard. "Ideal og pligter. Konfessionel iscenesættelse af den danske højadel, 1559-1617". *Religion som forklaring? Om kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman*, redigeret af Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm og Sasja Emilie Mathiasen Stopa. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag: 2018. pp. 287-306.
- Jensen, F. P. "Frederik II Og Truslen Fra De Katolske Magter: Linjer i dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik 1571-88". *Historisk Tidsskrift*, bind 93, hæfte 2, 1993: 233-278.
- Jensen, Frede P. *Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie*. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet, bind. VII. København: Den Danske Historiske Forening, 1978.
- Jespersen, Leon. "Adel, hof og embede i Adelsvældens tid". *Riget, magten og æren - den danske adel 1350-1660*, redigeret af Per Ingesman og Jens Villiam Jensen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2001. 369-397.
- Jespersen, Leon. "Teokrati og kontraktlære: Et aspekt af de statsretlige brydninger ved Frederik 3.s kroning". *Struktur og funktion - Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, redigeret af Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen, Leon Jespersen og Anders Monrad Møller Odense: Odense Universitetsforlag, 1994. pp. 169-186.
- Kallestrup, Louise Nyholm. "I disse sidste tider. Pamfletter, troldfolk og Guds vrede i 1500-tallets Danmark". *Religion som forklaring? Om kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman*, redigeret af Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm og Sasja Emilie Mathiasen Stopa. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag: 2018. pp. 325-337.

Kallestrup, Louise Nyholm. "Reformation og trolddomsforfølgelser i Europa". *Reformationen: 1500-tallets kulturrevolution: bind 1, Europa*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017. pp. 241-263.

Karker, Allan. "Kong Frederik 2.s død". *Jyske Samlinger Serie 2*, 6, 1965: 252-281.

Kaufmann, Thomas. "Religious, Confessional and Cultural Conflicts among Neighbors: observations on the sixteenth and seventeenth centuries". *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German Culture: Order and Creativity 1550-1750*, redigeret af Randolph C. Head and Daniel Christensen. Leiden: BRILL, 2007. Web. 25/02/2019. ProQuest Ebook Central. <<https://ebookcentral.proquest.com/lib/sdub/detail.action?docID=489334>>. pp. 91-115.

Kaufmann, Thomas. "What is Lutheran Confessional Culture?". *Religion as an Agent of Change: Crusades - Reformation - Pietism*, redigeret af Per Ingesman. Vol. 72. Leiden: Brill, 2016. pp. 127-148.

Kjær, Morten. *Guds og øvrigheds straf - Centralmagt og sædelighed i Danmark-Norge*. København: ExTuto Publishing, 2017.

Kornerup, Bjørn. "Indledning". *Confessio et ordinatio ecclesiarum Danicarum anno MDLXI conscriptae - Den danske kirkes lærebekendelse og kirkeordinans af aar 1561*. København: G.E.C. Gads forlag, 1953. pp. XV-LXXII.

Kornerup, Bjørn. *Den Danske Kirkes Historie*, bd. IV, redigeret af Hal Koch og Bjørn Kornerup. København: Gyldendalske Boghandel, Nordiske Forlag: 1959.

Ladewig Petersen, E. "Indledning om det 16. århundrede". *Riget, magten og æren - den danske adel 1350-1660*, redigeret af Per Ingesman og Jens Villiam Jensen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2001. 275-285.

Lausten, Martin Schwarz. *Reformationen i Danmark*. 4. udgave. København: Eksistensen, 2016.

Lausten, Martin Schwarz. "Kirkens nye ordninger". *Reformationen i dansk kirke og kultur, 1517-1700*. bd. 1, redigeret af Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen. Odense: Syddansk Universitetsforhold, 2017a. pp. 161-206.

Lausten, Martin Schwarz. "Kongemagt og rigets vel". *Reformationen i dansk kirke og kultur, 1517-1700*. bd. 1, redigeret af Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen. Odense: Syddansk Universitetsforhold, 2017b. pp. 121-158.

Lausten, Martin Schwarz. "The Early Reformation in Denmark and Norway 1520-1559". *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, redigeret af Ole Peter Grell. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. pp. 12-41

Lausten, Martin Schwarz. *Niels Hemmingsen - storhed og fald*. Frederiksberg: Forlaget Anis, 2013.

Lockhart, Paul Douglas. *Denmark, 1513-1660: the Rise and Decline of a Renaissance Monarchy*. Oxford: OUP, 2007. *Oxford Scholarship Online*. Web. 30/01/2019. <<http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199271214.001.0001/acprof-XXXXXX-XXXX214-indexList-1>>

Lockhart, Paul Douglas. *Frederik II and the Protestant Cause: Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559-1596*. The Northern World 10. Leiden, Boston: Brill, 2004.

Lyby, Thorkild and Ole Peter Grell. "The Consolidation of Lutheranism in Denmark and Norway". *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*, redigeret af Ole Peter Grell. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. pp. 114-143.

Lyby, Thorkild C. "Landsfyrstelig statsreligion og evangelisk-luthersk kristendom". *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, redigeret af Ingmar Brohed. Oslo: Universitetsforlaget, 1990. pp. 22-44.

Løkke, Anne og Sebastian Olden-Jørgensen. "Diskurs for historikere". *Historisk Tidsskrift*, bd. 101, hf. 1, 2001: 181-191.

Møllerup, V. "Anden Bog: Frederik den Anden (1559-88)". *Danmarks Riges Historie*. Bind III (1481-1588) af A. Heise og V. Møllerup. København: Det Nordiske Forlag, 1903-1906. pp. 107-284.

Møller, Jes Fabricius og Uffe Østergård. "Lutheran orthodoxy and anti-Catholicism in Denmark 1536-2011". *European Studies* 31, 2013: 165-189.

- Netterstrøm, Jeppe Büchert. "Criminalization of Homicide in Early Modern Denmark (16th–17th Centuries)". *Scandinavian Journal of History*, vol. 42, nr. 4, 2017: 459-475. Web. 22/05/2019. doi: 10.1080/03468755.2017.1349578.
- Olden-Jørgensen, Sebastian. "Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde - 1536 til 1746". *Fortid og Nutid*, 1996: 3-20.
- Puff, Helmut. "Belief in the Reformation Era: Reflections on the State of Confessionalization". *Central European History*, vol. 51, nr.1, 2018: 46-52. Web. 25/02/2019. doi:10.1017/S0008938918000213.
- Rasmussen, Carsten Porskrog. "Mellem Kalmarunion og enevælde". *Danmark og renæssancen 1500-1650*, redigeret af Carsten Bach-Nielsen, Johan Møhlenfeldt Jensen, Jens Velle og Peter Zeeberg. København: Gads Forlag, 2006. pp. 24-43.
- Rasmussen, Tarald. "Innledende overveielser med europeisk perspektiv". *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, redigeret af Ingmar Brohed. Oslo: Universitetsforlaget, 1990. pp. 9-18.
- Rørdam, Holger Fr. "Forord". *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, Første Del. Kjøbenhavn: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, i Kommission hos Universitetsboghandler G.E.C. Gad, 1883. pp. i. Egen paginering.
- Rørdam, Holger Fr. *Kjøbenhavns Universitets historie fra 1537-1621: Anden del: i Kong Frederik den Andens Tid (1559-88)*. Kjøbenhavn: den danske historiske Forening, 1872.
- Secher, V.A. "Indledning". *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og Andre Kongelige Breve, Danmarks Lovgivning Vedkommende, 1558-1660*. Bind 1: 1558-75. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1887-1888. pp. v-xxiii.
- Skovmand, Michael. "Den engelske reformation". *Reformationen: 1500-tallets kulturrevolution: bind 1, Europa*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017. pp. 307-320.

- Sommer, Mattias Skat. "Three Estates and Three Uses of the Law in Niels Hemmingsen's *Liffsens Vey*". *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*, redigeret af Bo Kristian Holm and Nina J. Koefoed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. pp.169-187.
- Stenbæk, Jørgen. "Niels Hemmingsen og den kirkelige disciplin". *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, redigeret af Ingmar Brohed. Oslo: Universitetsforlaget, 1990. pp. 409-435.
- Tamm, Ditlev. "Reformation og renæssance". *Retshistorie: Danmark – Europa – Globale Perspektiver*. København: Jurist- og økonomiforbundets forlag, 2002. pp. 111-153.
- Toews, John E. "Linguistic Turn and Discourse Analysis in History". *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 2nd edition, vol. 14, 2015: 202-207. *ScienceDirect*. Web. 11/01/2019. <<https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.62143-8>>.
- Troels-Lund, Troels. *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede - Ægteskab og Sædelighed*, 6. udgave. Bind 6, Tolvte Bog, redigeret af Erik Kjersgaard. København: Gyldendal, 1969/1895.
- Wittendorff, Alex. *På Guds og herskabs nåde, 1500-1600, Politiken & Gyldendals Danmarkshistorie*, bd. 7, red. Olaf Olsen, 2. Udg. København: Gyldendalske Boghandel, Nordiske Forlag, 2003.
- Wittendorff, Alex. *Tyge Brahe*. 2. udgave. København: Gads Forlag, 2006.

Abstract

This thesis aims to give nuanced perspective on the Danish King Frederik II (1559-1588) and his involvement with the Christian faith and societal development through his policies. The central question for the thesis is: *How is “the Christian magistrate” expressed in Frederik II’s laws, and how does this contribute to the development of a confessional society in Denmark during the same period?* The focus of this question is the handling in the laws of false Christians, i.e. Christians, but not true Christians who adhere to the Evangelical-Lutheran beliefs and behave accordingly. According to modern historians, a population of true Christians was the goal of a confessional society, and through confessionalization the state and church became more intertwined. Moreover, in the 16th century, Filip Melanchthon’s interpretation of the Doctrine of the Two Kingdoms positioned the king as the custodian of the Two Tables of the Law, wherein he had a responsibility to care for the salvation of population, and thusly termed a Christian magistrate. By combining these two aspects and through critical discourse analysis of one book by the royal preacher, and eight laws, the thesis seeks first to answer what did the ecclesiastical community want the king to do, and how the Christian magistrate is expressed in his coronation charter. Secondly, how disciplining the population to behave as true Christians was expressed in the laws, with a special focus on the importance of marriage and condemnation of immoral behavior. Thirdly and lastly, how the fear of external confessional instability was expressed in the laws.

The representatives of the ecclesiastical community highlighted the responsibility of the king to either drive out or kill the false Christians and to care for the salvation of the population. Frederik II, however, was obligated to further, protect and enforce the faith. He disciplined the population by admonishing luxury and immoral sexual behavior, which was everything that was not within marriage, i.e. the Evangelical-Lutheran ideal social relation. Even the nobles were admonished for not marrying their non-noble sexual partners. Marriage could be a way to better themselves and live as true Christians, which the Christian magistrate caring for the salvation wanted, just as it could not let grievous sins go unpunished. False Christians were a destructive force, and Frederik II had sworn to protect the faith, and he feared external confessional instability threatened to seduce the population into becoming false Christians. He had to hinder false Christians from bringing the instability into the country, either by preventing them access or ensuring they conformed to the true faith.

Using the framework of the false Christians, the laws express the notion of the Christian magistrate through a concern for the salvation of the population. It aimed to protect the population from false Christianity, while at the same time disciplining them to behave as true Christians. Thus, the aim of a confessional society was the aim of the Christian magistrate. Combining the two perspectives provides a nuanced view of the historical development, showing Frederik II did what later kings would expand: the disciplining the population to be true Christians and hindering false Christians, thus aiming to build a confessional society, but doing it to care for the salvation as a Christian magistrate.